

Talijanski logori na jugoslavenskom području anektiranom 1941. godine

Bolić, Marin

Undergraduate thesis / Završni rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:974139>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet u Rijeci

Odsjek za povijest

Studij: povijest/povijest umjetnosti

Akadska godina: 2015./2016.

Mentor: prof. dr. sc. Darko Dukovski

Student: Marin Bolić

Završni rad

TALIJANSKI LOGORI NA JUGOSLAVENSKOM PODRUČJU ANEKTIRANOM 1941.
GODINE

Rijeka, rujan 2016.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Logori fašističke Italije na anektiranom jugoslavenskom teritoriju	2
3. Zaključak.....	36
4. Popis literature	38

Sažetak

U travnju 1941. godine Kraljevinu Jugoslaviju okupirale su države Osovine. Kraljevina Italija, kao jedna od njih, okupirala je područje istočne obale Jadrana te je kršenjem međunarodnog ugovora anektirala neke dijelove jugoslavenskog teritorija koji su danas u sastavu slovenske, hrvatske i crnogorske države. Na pripojenom teritoriju fašističke vlasti provode sustavnu talijanizaciju nad većinskim netalijanskim narodom. Kao reakcija na to javlja se oružani otpor među domicilnim pučanstvom. Kako bi fašisti razbili otpor partizana, pribjegavaju radikalnim metodama odmazda nad civilnim stanovništvom. Prvenstveno se to manifestiralo kroz strijeljanja, najčešće nevinih civila, te odvođenja velikih grupa ljudi, ponekad i čitavih sela, u koncentracijske logore. Osim razbijanja partizanskog otpora, takve drastične mjere bile su posljedica planski provođenog etničkog čišćenja područja. Stanovništvo anektiranih krajeva trebalo je raseliti diljem Apeninskog poluotoka, ili čak u talijanske afričke kolonije, a prostor istočne obale Jadrana naseliti Talijanima. Veliku ulogu u tom procesu imao je sustav koncentracijskih logora. Najpoznatiji talijanski koncentracijski logori na anektiranom jugoslavenskom području nalazili su se na Kamporu, Molatu, Zlarinu, Mamuli i Prevlaci, a uz njih je postojao i niz manjih logora. Velik broj ljudi bio je iz tih logora transferiran u one na Apeninskom poluotoku što je bilo u skladu s planovima fašističkih vlasti. Iako je kamporski logor postavio negativne standarde po pitanju uvjeta interniraca, svim logorima na anektiranom teritoriju bila je zajednička nebriga za internirce koja se odražavala u nedostatku prehrane, vode, higijenskih uvjeta, adekvatnog smještaja i slično. Takvi uvjeti uzrokovali su smrt određenog broja ljudi, a na druge su ostavili cjeloživotne posljedice.

Ključne riječi: talijanski koncentracijski logori, fašizam, Kampor, Molat, Drugi svjetski rat, internacija civila

1. Uvod

Kraljevina Italija je za vrijeme Drugog svjetskog rata osnovala desetke logora na Apeninskom poluotoku, ali i na teritorijima koje je tada anektirala i okupirala. Međutim, nisu svi talijanski logori bili jednake naravi. Razlikovali su se međusobno po pitanju ingerencije nad njima, pravnom statusu, skupinama ljudi koji su bili internirani unutar njih, uvjetima i slično. Također, unatoč jednakom nazivu, fašistički koncentracijski logori bitno su se razlikovali od logora koje su uspostavili njihovi nacistički saveznici. Stoga je cilj ovog rada kontekstualizirati koncentracijske logore koje je Kraljevina Italija osnovala na jugoslavenskom području anektiranom 1941. godine te ukratko prikazati prilike u svakom od njih. Dakle, rad se ne odnosi i na logore na okupiranom području, ali treba napomenuti da su u logore na anektiranom teritoriju, uz stanovništvo tog prostora, internirane osobe iz zona koje su bile pod talijanskom vojnom okupacijom. Rad je preglednog tipa, što znači da sam se u njemu koristio već objavljenom literaturom. Analizom i komparacijom dostupnih knjiga i članaka koji se tiču teme, dao sam općenitu sintezu o talijanskim koncentracijskim logorima na anektiranom području. Isto tako, treba napomenuti kako je tema vrlo kompleksna i relativno slabo zastupljena u historiografskim istraživanjima te se tek u recentnije vrijeme pojavilo veće zanimanje za nju. Međutim, šira javnost je i dalje slabo upoznata s problemom postojanja talijanskih koncentracijskih logora i njihovom naravi pa iz tog razloga treba više pozornosti posvetiti ovoj temi, u protivnom postoji opasnost da bude predmetom manipulacije.

2. Logori fašističke Italije na anektiranom jugoslavenskom teritoriju

U travnju 1941., nakon kratkotrajnog rata u kojem je poražena, Kraljevinu Jugoslaviju okupirale su države Osovine, a prostor istočne obale Jadrana podijeljen je između fašističke Kraljevine Italije i novoformiranih marionetskih država Nezavisne Države Hrvatske i Kraljevine Crne Gore te Kraljevine Albanije, koja je bila pod talijanskim protektoratom još od 1939. godine. Kraljevina Italija pripojila je Rimskim ugovorima, koji su potpisani s Nezavisnom Državom Hrvatskom, dio teritorija današnje Zapadne Hrvatske postojećoj Riječkoj pokrajini, a dijelove Dalmacije te većinu dalmatinskih otoka anektirala je u Gubernij za Dalmaciju kojemu je priključen i dio crnogorskog teritorija oko Boke kotorske. Gubernij za Dalmaciju dijelio se na tri provincije: Zadarsku, Splitsku i Kotorsku. Također, nakon njemačke i talijanske okupacije te podjele Slovenije na dva dijela, Kraljevina Italija pripojila je južni dio slovenskog teritorija te formirala na tom prostoru Ljubljansku pokrajinu.¹

Na okupiranom slovenskom teritoriju, kršenjem međunarodnog prava, 3. svibnja 1941. proglašena je Ljubljanska pokrajina čime je to područje ušlo u sastav Kraljevine Italije, a obuhvaćalo je prostor od 4550 km² na kojemu je živjelo 339 751 stanovnika.² Na području Ljubljanske pokrajine, koju su sačinjavali dijelovi Dolenjske i Notranjske, bio je stacioniran XI. korpus talijanske II. armije na čijem je čelu u početku bio general Mario Robotti, a od prosinca 1942., kada je Roboti postao zapovjednik II. armije, XI. korpus našao se pod zapovjedništvom generala Gastonea Gambarre. Civilna uprava u Ljubljanskoj pokrajini bila je u rukama visokog predstavnika Emilija Graziolija, a u lipnju 1943. na to mjesto dolazi umirovljeni general Giuseppe Lombrassa. Oformljeno je i savjetodavno tijelo Consulta s četrnaest predstavnika slovenskog naroda, od kojih je dio pripadao nekadašnjoj Slovenskoj ljudskoj stranci, kako bi fašisti stvorili privid da udio u upravljanju Ljubljanskom pokrajinom ima i domaće stanovništvo. Međutim, kako Consulta praktički nije imala nikakvu ili vrlo ograničenu moć, s vremenom njezini članovi podnose ostavke, a to savjetodavno tijelo prestaje postojati. Marginalizirana je bila i uloga bivšeg generala jugoslavenske vojske Leona Rupnika kojega su u lipnju 1942.

¹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2010., 67.

² Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 208.; Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 84.

fašističke vlasti postavile za gradonačelnika Ljubljane. Dužnost gradonačelnika obnašao je sve do kapitulacije Italije, a ovlasti koje je imao bile su strogo kontrolirane od strane fašističkih vlasti.³

Isticanje civilnih vlasti na anektiranim područjima, uz vojnu upravu, ali i jedinica kraljevskih karabinjera, "crnih košulja" i drugih oružanih snaga značajno je zato što su one imale velik udio u provođenju represija nad stanovništvom unutar vlastite uprave te u njegovu interniranju u logore, bilo na Apeninskom poluotoku ili na teritoriju koji je Kraljevina Italija anektirala. Također, civilne vlasti upravljale su nekim logorima na anektiranom jugoslavenskom području ili su imale veliku ulogu u upravljanju, a najpoznatiji primjer je logor na Molatu koji je bilo pod nadzorom Civilnog namjesništva Dalmacije. Na području Slovenije koje je okupirala i anektirala Italija iznimno je važna uloga visokog predstavnika Emilija Graziolija, a njegova povezanost s logorima očituje se u tome što su se njemu obraćali u vezi poboljšanja uvjeta slovenskih interniraca pa to indicira da je imao dovoljnu moć da promijeni status logoraša nabolje. Međutim, umjesto toga, on se je više istaknuo u revnom sprječavanju pomoći zatočenicima u toj mjeri da je civilnim povjerenicima naredio da "u slučaju da se pojavi, prekinu svaku akciju pomoći internircima" zato što je on u takvim akcijama, s obzirom na masovnost odaziva slovenskog društva na pomoć, vidio oblik "prototalijanskog djelovanja".⁴

Na području Ljubljanske pokrajine bila je prisutna tendencija fašističkih vlasti da na anektiranom slovenskom prostoru razbije slovenski, odnosno jugoslavenski element te talijanizira to područje. Takav proces paralelno se odvija i na drugim jugoslavenskim prostorima koje je Kraljevina Italija anektirala. Iako su u početku talijanske vlasti, više taktički, Slovencima omogućile određenu administrativnu i kulturnu autonomiju, s vremenom su se počele radikalnije odnositi prema domicilnom stanovništvu što je bilo u skladu s Mussolinijevim načelom jedinstva "rase, naroda i države", odnosno izjednačavanja etničkih s državnim granicama.⁵ Stoga se na slovenskom području, a napose u samom centru Ljubljane, javlja otpor naroda prema okupatoru. Jednim dijelom otpor je bio motiviran i željom komunista da dođu na vlast u novoj jugoslavenskoj državi koja bi se formirala nakon što bi se porazile države Osovine pa se nakon

³ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2010., 108.

⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 182.

⁵ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 21.

napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez 22. lipnja 1941. pokreti otpora intenziviraju pod njihovim vodstvom. Generalna ideja jugoslavenskih komunista bila je srušiti okupatorske i kolaboracionističke snage na prostoru okupirane Jugoslavije oformljivanjem širokih fronti antifašističkog usmjerenja u kojima bi oni postupno preuzeli oružano vodstvo, a zatim i političko.⁶ Tako se, na području Slovenije, antifašističke snage spremne na oružani otpor okupljaju oko Osvobodilne fronte koju je sveukupno sačinjavalo osamnaest različitih skupina od kojih su najznačajnije KP Slovenije, velik dio članova Kršćansko-socijalističke stranke i gimnastičarskog društva "Sokol".⁷ Prvi sukobi Osvobodilne fronte s okupacijskim snagama na području Slovenije dogodit će se krajem srpnja 1941. godine. Na oružani otpor Osvobodilne fronte koja se je služila nekonvencionalnim, gerilskim načinom ratovanja, fašističke vlasti odgovaraju odmazdama koje vrše nad civilnim domaćim stanovništvom. Civilna i vojna uprava razilazile su se u mišljenju na koji način treba pristupiti gušenju otpora stanovništva. Visoki predstavnik Emilio Grazioli zauzimao se za provođenje umjerenijih represivnih mjera kako bi se postepeno eliminirao partizanski otpor, dok je general Mario Robotti, zapovjednik XI. armijskog korpusa, zagovarao puno energičnije i radikalnije postupke.⁸ Kolektivne racije i internacije stanovnika Ljubljanske pokrajine intenzivirane su 19. siječnja 1942. kada je Mussolini vojsci povjerio "čuvanje javnog reda", a kulminirale su u ofenzivi koja je trajala od sredine srpnja do početka studenog iste godine.⁹ Takve represije uključivale su prije svega metode paljenja sela, strijeljanja i odvođenja stanovnika u neki od koncentracijskih logora. U tome su veliku ulogu imala naređenja zapovjednika II. armije generala Marija Roatte u zloglasnim "Circolare 3C" i "Circolare 4C" izdatima 1. ožujka, odnosno 1. travnja 1942. godine.¹⁰ Kako je pod jurisdikcijom II. armije bilo čitavo jugoslavensko područje koje je Kraljevina Italija anektirala i okupirala, Roattine okružnice odnosile su na sav taj teritorij.

Osim razbijanja partizanskog pokreta i onemogućavanja stanovništva da ga pomogne, što je bio cilj fašističkih vlasti na cjelokupnom okupiranom i anektiranom prostoru Jugoslavije,

⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2010., 109.

⁷ Isto, 109.

⁸ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 207.

⁹ Isto, 208.

¹⁰ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 671.

postojao je još jedan razlog masovnih internacija stanovništva tog prostora, koji je u konačnici doveo do umnažanja logora diljem Italije uključivši i na područjima njezinih "novih pokrajina", a to je etničko čišćenje zauzetog teritorija. Fašisti su taj prostor vidjeli kao *spazio vitale*, odnosno životni prostor na koji njihova "rasa" polaže prirodno pravo kao baštinik Rimskog Carstva.¹¹ Odnarođivanje područja vršilo se prema već iskušanom receptu kojeg su fašističke vlasti primijenile nad slavenskim stanovništvom, uglavnom Slovencima i Hrvatima, na onim područjima koja su pripala Kraljevini Italiji nakon potpisivanja Rapallskog ugovora 1920. i Rimskog ugovora četiri godine poslije. To je prije svega uključivalo talijanizaciju prostora nametanjem talijanskog jezika, ukidanje političkih, kulturnih te sportskih organizacija i uspostavljanje talijanskih, potalijančivanje prezimena, toponima i slično. No, uz navedene, fašističke vlasti poduzimale su još žestice mjere odnarođivanja na jugoslavenskom prostoru okupiranom i anektiranom 1941. što se manifestira kroz masovne internacije stanovništva, koje nisu bile vojno opravdane, u koncentracijske logore. Također, kao u dvadesetim i tridesetim godinama, fašisti su poticali naseljavanje *regnicola*, Talijana s Apeninskog poluotoka, na anektirana područja uz stanovite povlastice. Postoje indikacije da se je velik dio slovenskog stanovništva trebalo razmjestiti u najudaljenije pokrajine Kraljevine Italije ili čak u njezine prekomorske kolonije što potvrđuju mnoge izjave visokih fašističkih dužnosnika. Sam *Duce* Benito Mussolini izjavio je 31. srpnja 1942. godine u Gorici kako ne bi imao ništa protiv masovnog preseljenja stanovništva.¹² Na tom tragu je i priopćenje koje je dao Mario Robotti u kolovozu 1942. prilikom susreta s njegovim časnicima u Kočevju gdje se poziva na Mussolinijevu tendenciju izjednačavanja rasnih s državnim granicama te dodaje da talijanskoj vlasti ne bi trebalo biti strano ni preseljenje svih Slovenaca na čije bi mjesto zatim bili dovedeni Talijani.¹³ Slično je mislio i Grazioli koji je smatrao da Slovence treba deportirati u Libiju i umjesto njih na područje Ljubljanske pokrajine naseliti Talijane s juga Italije, a da se ta strategija nije odnosila samo na područje Ljubljanske pokrajine nego i na čitavo anektirano i okupirano područje pod upravom II. armije potvrđuje izjava njezina zapovjednika generala Marija Roatte u rujnu 1942.: "Internacija, bez obzira na vojne konvencije, može biti proširena, sve do iseljenja

¹¹ Paul Mojzes, *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Plymouth: Rowman & Littlefield, 2011., 66.

¹² Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 84; Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamento dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 209.

¹³ Carlo Spartaco Capogreco, *Renicci: un campo di concentramento in riva al Tevere*, Cosenza: Fondazione Ferramonti, 1998., 15.

čitavih pokrajina, ili njihovih dijelova. U tom bi se slučaju radilo o potpunom preseljenju autohtonog stanovništva, njihovu naseljavanju unutar Kraljevine i zamjeni talijanskim stanovništvom."¹⁴ Valja dodati kako je često bila praksa da se zarobljenike internira u jedan od tranzitnih ili koncentracijskih logora na anektiranom području, a zatim bi ih se nakon nekog vremena transferiralo na Apeninski poluotok u neki drugi koncentracijski logor ili u "slobodnu" internaciju, koja je najčešće podrazumijevala prisilan boravak u manjim i siromašnijim mjestima unutrašnjosti poluotoka, ako bi se smatralo da se radi o civilima koji su manje opasni. Takve tendencije samo potvrđuju gore navedene izjave fašističke klike da se izvrši supstitucija stanovništva u velikim razmjerima.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata fašističke vlasti osnovale su desetke logora koji se mogu razdijeliti u dva tipa s obzirom na način na koji su zarobljenici internirani unutar njih. Znanstvenik Carlo Spartaco Capogreco za razlikovanje te dvije vrste internacije predlaže termine "redovna" i "paralelna" internacija.¹⁵ Logorima u koje su zarobljenici dolazili "redovnom" internacijom upravljalo je Ministarstvo unutarnjih poslova, a kraljevska vojska upravljala je logorima "paralelne" internacije. Na prostoru Jugoslavije koji je Italija okupirala i anektirala nakon travnja 1941. fašističke vlasti osnivale su isključivo koncentracijske logore u koje se je dolazilo putem "paralelne" internacije. Međutim, to ne znači da na Apeninskom poluotoku nisu postojali logori u koje se dolazilo takvom vrstom internacije poput Gonarsa, Visca, Chiesanuove, Moniga, Reniccija i drugih. U logore "paralelne" internacije bili su internirani civili koji su nakon kapitulacije Jugoslavije klasificirani kao "bivši Jugoslaveni", ali i većina jugoslavenskih vojnika koji su zarobljeni nakon datuma kapitulacije zato što su ih fašističke vlasti tretirale kao "civilne zatočenike" što znači da su kršili odredbe Ženevske konvencije.¹⁶ Zarobljeni partizani, ako ne bi bili strijeljani, nisu odvođeni u logore namijenjene ratnim zarobljenicima, već u "paralelne", zato što su ratovali na gerilski način.¹⁷ Također, logori "paralelne" internacije osnivani su i za *allogene* (inorodce), odnosno slovensko i hrvatsko stanovništvo u Julijskoj krajini. Međutim, "bivši Jugoslaveni" i *allogeni* bili su također zatvarani i u logore "redovne" internacije, osobito

¹⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 84.

¹⁵ Isto, 31.

¹⁶ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 211

¹⁷ James Walston, "History and Memory of the Italian Concentration Camps", u: *The Historical Journal*, br. 1, 1997., 181-182.

prilikom ranijih uhićenja kada se internacije nisu provodile u velikim razmjerima nego ciljano sa zadatkom odstranjivanja pojedinačnih potencijalno opasnih elemenata. Osim njih, u logorima "redovne" internacije završavali su državljani neprijateljskih država i drugi strani civili koji su smatrani potencijalno opasnima, strani Židovi i apatridi, Romi te Talijani i talijanski Židovi ako su bili politički protivnici režima. Prije utvrđivanja naravi ova dva tipa logora koji se razlikuju prema načinu interniranja i ovlasti nad njima treba istaknuti da su oba tipa logora imali dvostruku ulogu za vrijeme Drugog svjetskog rata. S obzirom na razloge internacije, logori kojima je upravljalo Ministarstvo unutarnjih poslova mogli su biti internacijski logori za određene skupine zatvorenika poput državljana neprijateljskih država te koncentracijski logori za one koji su smatrani vrlo opasnima, ponajprije politički protivnici, te su bili internirani na neodređeno vrijeme zbog "mjere zaštite" i stoga su vrlo slični njemačkim *schutzhaftima*.¹⁸ Logori "paralelne" internacije, kojima su bili pod upravom kraljevske vojske, također su imali dvostruku ulogu. Oni su za većinu zatočenika bili koncentracijski logori, ali su bili i internacijski kada su se u njih zatvarali "zaštićeni" internirci.¹⁹ Te skupine "zaštićenih" interniraca činili su primjerice Židovi na okupiranom jugoslavenskom teritoriju ili oni stanovnici koji su se sami prijavili za internaciju fašističkim vlastima zbog straha od partizana, odnosno posljedica koje su mogle nastati partizanskim djelovanjem.²⁰

Za razliku od "redovne" internacije, tip internacije kakav je uobičajen i u drugim državama za vrijeme ratnog stanja, "paralelna" internacija pravno je bila najmanje opravdana, a vodila je u logore s puno težim životnim uvjetima nego što su bili u onima pod upravom Ministarstva unutarnjih poslova.²¹ Štoviše, brojčano je "paralelna" internacija sveukupno zahvatila nekoliko puta veći broj ljudi od one "redovne".²² Da bi se lakše razumjela prava i status zarobljenika u talijanskim logorima u razdoblju Drugog svjetskog rata, kao ishodišnu točku treba uzeti konferenciju u Ženevi iz 1929. godine. Tada je po prvi puta regulirano postupanje prema zarobljenim vojnicima zasebnom konvencijom koja im je jamčila zdrave uvjete života unutar

¹⁸ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 95-96.

¹⁹ Isto, 96.

²⁰ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2010., 115-116.

²¹ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 59.

²² Carlo Spartaco Capogreco, *Renicci: un campo di concentramento in riva al Tevere*, Cosenza: Fondazione Ferramonti, 1998., 31.

određenih prostora unutar kojih su internirani.²³ Također, na konferenciji je izražena želja da se donese međunarodna konvencija i za civile koji bi se našli na okupiranom području ili onom neprijateljske države u vrijeme ratnog stanja te je to rezultiralo Tokijskim projektom koji nikada nije ratificiran zbog početka Drugog svjetskog rata.²⁴ Stoga je Međunarodni odbor Crvenog križa predložio da zaraćene države bilateralnim ugovorima reguliraju svoj odnos prema civilima primjenjujući Tokijski projekt ili Konvenciju o ratnim zarobljenicima koja je donesena na konferenciji u Ženevi 1929. godine, ali kada su države i postigle sporazum o primjeni odredaba Crvenog križa te odredbe nisu se odnosile na "političke zatočnike" i na grupe civila koji su bili izjednačeni s njima.²⁵ Kraljevina Italija pristala je, pod uvjetom uzajamnosti, primjenjivati Konvenciju o ratnim zarobljenicima na strane civilne internirce, no to se nije odnosilo i na one zarobljenike koji su internirani putem "paralelne" internacije zato što se civilima na anektiranom jugoslavenskom području nije priznavao status neprijateljskog državljanina. Iz ovoga proizlazi temeljna razlika između talijanskih logora pod upravom Ministarstva unutarnjih poslova i onih pod upravom kraljevske vojske. Logori kojima je upravljalo Ministarstvo unutarnjih poslova bili su formalno zakoniti te ih je Crveni križ priznavao, dok su logori kojima je upravljala kraljevska vojska bili izvan zakona zato što njihovo postojanje nije bilo ozakonjeno normativom koja bi tada vrijedila u Kraljevini Italiji.²⁶ Zbog toga su zarobljenici u potonjim logorima bili bez ikakve zaštite te nisu mogli primati nikakve posjete ni pomoć izaslanika Crvenog križa, usprkos opetovanim prijedlozima i zahtjevima koje je organizacija upućivala između 1942. i 1943. godine. Tek nakon svrgavanja Mussolinija, za Badogliove vlade, talijansko Ministarstvo vanjskih poslova dalo je svoj *nulla osta* te prihvatilo zahtjev Crvenog križa, no i onda je naglašeno kako se briga o "bivšim Jugoslavenima" mora manifestirati samo kroz humanitarnu pomoć te ne smije nositi obilježje *de jure* zaštite.²⁷

Različiti pravni status ova dva tipa logora determinirao je uvjete u kojima su živjeli internirci unutar njih. Osim nemogućnosti primanja pomoći Crvenog križa, zatvorenicima "paralelne" internacije nije bilo omogućeno ni primanje *mita*, odnosno dnevne novčane potpore u iznosu od nekoliko lira koju su dobivali zatvorenici u logorima pod upravom Ministarstva

²³ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 61.

²⁴ Isto, 57.

²⁵ Isto, 58.

²⁶ Isto, 95, 173.

²⁷ Isto, 177.

unutarnjih poslova. Potpora je varirala ovisno o razdoblju, no ona je u prvo vrijeme bila dovoljna da osigura pristojne uvjete logoraša, prvenstveno dovoljno hrane. Međutim, kako je rat odmicao i u logorima Ministarstva unutarnjih poslova narušili su se životni standardi te su zatočnici redovito gladovali. Također, u "redovitim" logorima je postojala mogućnost da zatvorenici, pod određenim uvjetima, izađu iz logora tijekom dana. Imali su i organizirane kuhinje kojima su sami upravljali te su hranu nabavljali na veliko što im je omogućilo da je kupuju po nižoj cijeni i bolje kvalitete.²⁸ U "paralelnim" logorima zatvorenici su bili lišeni ovakvih povlastica pa je stoga situacija bila puno kaotičnija i beznadnija. Brojni logori pod upravom kraljevske vojske imali su predviđen smještaj određenog broja interniraca u šatorima gdje su uvjeti bili vrlo pogubni za ljudsko zdravlje na nepovoljnim terenima bez ikakvih ležajeva ili odjeće. Međutim, najveći problemi s kojima su se susretali zatvorenici u logorima pod upravom kraljevske vojske bile su ogromna žeđ i glad. U takvim je uvjetima organizam logoraša onemoćao pa su se javljale epidemije bolesti poput tuberkuloze, dizenterije i tifusa koje su, s obzirom na to da je nedostajalo i lijekova, bile glavni uzročnik smrti u talijanskim logorima "paralelnog" tipa.²⁹ Propisane dnevne porcije hrane u logorima pod upravom kraljevske vojske od 1030 kcal za "zaštitne" internirce i svega 877 kcal za "represivne" postaju još strašnije kada se uzme u obzir da su talijanski vojnici često krali dio propisane hrane.³⁰ Nedostatak prehrane logoraši su eventualno mogli nadomjestiti primanjem paketa od rodbine i bližnjih. Kako je ta mogućnost često ovisila o različitim okolnostima u kojima su se zarobljenici našli o tome, ali i o još nekim drugim specifičnim uvjetima u koncentracijskim logorima "paralelne" internacije na anektiranom jugoslavenskom području, će se govoriti u nastavku rada. Kao općenit zaključak te zbog usporedbe radi boljeg razumijevanja materije, može se reći da su logori "paralelnog" tipa na pripojenom jugoslavenskom teritoriju uvelike ličili na kolonijalne logore iz tridesetih godina koje su fašističke vlasti uspostavile u Libiji, što je samo još jedan dodatni dokaz talijanske namjere koloniziranja područja.³¹

²⁸ Isto, 135-154.

²⁹ James Walston, "History and Memory of the Italian Concentration Camps", u: *The Historical Journal*, br. 1, 1997., 178.

³⁰ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 160-161.

³¹ James Walston, "History and Memory of the Italian Concentration Camps", u: *The Historical Journal*, br. 1, 1997., 173.

Nakon analiziranja različitih vrsta talijanskih logora, općenito govoreći, treba primijetiti da se ne radi o istim tipovima logora kakvi su bili oni njihovih nacističkih saveznika u Drugom svjetskom ratu, bez obzira na to što su jedni i drugi službeno nosili nazive koncentracijskih logora. Imajući na umu dvostruku ulogu talijanskih logora koja je ranije razjašnjena, Carlo Spartaco Capogreco pretpostavlja da je zbog ujednačavanja nazivlja s ratnim saveznikom Kraljevina Italija odlučila klasificirati sve objekte za internaciju civila kao "koncentracijske logore".³² Prema znanstvenici Hannah Arendt nacistički totalitarni režim predodredio je njemačke koncentracijske logore da služe kao eksperimentalni prostor gdje bi se pokušalo stvoriti totalitarno društvo koje bi se zatim moglo primijeniti i na državu te njezine stanovnike.³³ Cilj takvog sustava logora bio je uništiti svaki vid spontanosti u ljudima te tako manipulirati njima. Arendt kazuje kako je rezultat u konačnici trebao biti analogan eksperimentu s Pavlovljevim psom koji je postao toliko izopačen i predvidljiv da nije jeo kad je bio gladan već kad mu se pozvonilo, odnosno ljudi su u takvom totalitarnom sustavu trebali biti pod apsolutnom dominacijom gdje bi se izgubio svaki vid njihove individualnosti.³⁴ Talijanski logori nisu bili takve naravi već su, kako je istaknuto, vršili funkciju prevencije opasnosti od potencijalnih protivnika režima te etičkog čišćenja na zauzetim jugoslavenskim teritorijima. Nad logorašima se nisu vršili monstruozi eksperimenti te ih se nije podvrgavalo fizičkoj torturi kao što je to bio slučaj u nacističkim koncentracijskim logorima. Stoga je evidentno da, osim službenog nazivlja, fašistički koncentracijski logori imaju malo toga zajedničkog s nacističkim koncentracijskim sustavom totalitarnog tipa te je njihovo podrijetlo uputnije vezivati s talijanskom tradicijom osnivanja konfinacijskih kolonija i kolonijalnih logora.³⁵ Međutim, negativni standardi koje je postavio nacistički sustav ne bi smjeli utjecati na pravilno valoriziranje "paralelnih" struktura za "represivne" internirce koje su bile izvan zakona, a ljudi unutar njih internirani bez ikakve zaštite. Ti koncentracijski logori također su, samo u dužem periodu, vodili u sigurnu smrt uzrokovanu velikom gladi i bolestima koje su je slijedile. Ovu tezu najbolje potkrepljuje statistički podatak koji govori kako je postotak umrlih u koncentracijskom logoru na Rabu, s obzirom na

³² Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 95.

³³ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Zagreb: Disput, 2015., 425-442.

³⁴ Isto, 425-442.

³⁵ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 96.

sveukupnost "represivnih" interniraca, čak nadmašio postotak smrtnosti jednog nacističkog koncentracijskog logora, onog u Buchenwaldu.³⁶

Nakon kontekstualizacije "paralelnog" tipa koncentracijskog logora, a takvi su bili svi na jugoslavenskom teritoriju anektiranom 1941. godine, i utvrđivanja njihovog pravnog statusa iz kojeg proizlaze općeniti uvjeti života u njima, lakše će biti razumjeti prilike unutar svakog od njih. S obzirom na to da su fašističke vlasti područje Ljubljanske pokrajine smatrale prerizičnim za osnivanje koncentracijskih logora, slovenski narod interniran je daleko od njihove postojbine.³⁷ U ranijim internacijama stanovnici Ljubljanske pokrajine slani su u koncentracijske logore na području Apeninskog poluotoka, osobito u Gonars. Međutim, kako su ti logori postali prenatrpani počelo se razmišljati o osnivanju nekoliko manjih ili jednog većeg logora na anektiranom teritoriju.³⁸ Po tom pitanju reagirao je riječki prefekt Temistocle Testa koji 22. svibnja 1942. šalje sljedeću informaciju u Ministarstvo unutarnjih poslova u Rimu: "Pobrinut ću se za otvaranje logora na otoku Rabu i Krku jer nisam više u mogućnosti zadržati obitelji onih koji napuštaju kuće da bi se pridružili odmetnicima koji prelaze granicu Hrvatske i Slovenije."³⁹ Na kraju je 27. srpnja 1942. godine osnovan logor na otoku Rabu što je bilo usko povezano s *rastrellamentom*, odnosno "čišćenjem" terena koje se dogodilo u vrijeme provođenja ofenzive "Slovenija", tj. "Roškom" ofenzivom i operacijom "Risnjak" koja se je odvijala na području Gorskog kotara.⁴⁰ Točno mjesto logora bilo je udaljeno 6 km od grada Raba, na prostoru između zaljeva Kampor i Svete Eufemije.⁴¹ Teren na kojemu je logor osnovan bio je nepovoljan, na pjeskovitom i vlažnom tlu u ravnici. Stanovništvo koje je živjelo na tom prostoru je evakuirano, a njihovi domovi su iskorišteni kao vojnička prebivališta. Uprava logora bila je smještena u zgradi osnovne škole. Kamporski logor bio je u ovlasti Intendanture II. armije, koja se od 5. svibnja 1942. zvala Supersloda (skraćena od: Comando Superiore Slovenia e Dalmazia), sa

³⁶ Isto, 317-318.

³⁷ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 214.

³⁸ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 258.

³⁹ Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima: 1941.-1945.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2008., 89.

⁴⁰ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 108.

⁴¹ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 46.

sjedištem na Sušaku.⁴² Samim logorom upravljao je karabinjerski potpukovnik Vincenzo Cuiuli kojemu je bio nadjenut nadimak Zmija te je on imao na raspolaganju oko 2200 vojnika i karabinjera koji su bili stacionirani na otoku.⁴³ Prilikom prvih transporta interniraca, logor još uvijek nije bio zgotovljen. Do tada su bili postavljeni jedino stražarski tornjevi, žičana ograda koja je okruživala logor te oko 1000 šatora od kojih je svaki bio predviđen za prijem šestorice ljudi. Zapovjednik II. armije Mario Roatta planirao je logor dodatno povećati zato što je na sastanku održanom 7. srpnja 1942. u Ljubljani napomenuo da se, uz postojećih 6000 mjesta, na Rabu "priprema logor s 10 000 mjesta s mogućnošću boravka i zimi."⁴⁴ Međutim, plan prijema tako ogromnog broja ljudi, gdje se ponekad spekuliralo i o smještajnim kapacitetima za 20 000 do 25 000 interniraca, u kamporskom logoru ostvaren je tek polovično. Djelomično je na takav rasplet utjecao i geografski položaj logora koji se nalazio na otoku pa su se internacija i opskrba mogle provoditi isključivo morskim putem.⁴⁵ Najveći broj logoraša, njih čak dvije trećine, bio je interniran iz Ljubljanske pokrajine, dok su preostalu trećinu činili ljudi s područja Gorskog kotara i Hrvatskog primorja te Židovi s cjelokupnog anektiranog i okupiranog jugoslavenskog teritorija. Prve grupe interniraca u Kamporski logor došle su 28. i 31. srpnja 1942. na brodu Plav koji je isplovljavao iz Rijeke. Radilo se o nešto više od 400 muških logoraša s područja Slovenije, a umalo potom, 6. kolovoza, stigla je najbrojnija grupa od 1 194 internirca koji su dopremljeni iz Ljubljane.⁴⁶ Sveukupni broj zarobljenih na Kamporu varira od 10 000 do 15 000 logoraša, ovisno o različitim autorima. Dok su talijanski izvori skloniji nižoj brojci, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača te Zemaljska komisija za Sloveniju tvrde kako je kroz logor prošlo oko 13 000, odnosno 14 000 interniraca.⁴⁷ Najviše "represivnih" logoraša bilo je internirano s područja Ljubljanske pokrajine, a zatim iz Riječke pokrajine. Na Kamporu je bio internirano i oko 3 500 Židova koji su bili u statusu "zaštitnih"

⁴² Carlo Spartaco Capogreco, *Renicci: un campo di concentramento in riva al Tevere*, Cosenza: Fondazione Ferramonti, 1998., 22.

⁴³ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 46.

⁴⁴ Isto, 44.

⁴⁵ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 316.

⁴⁶ Isto, 316.

⁴⁷ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 54.

interniraca.⁴⁸ Poveći njihov broj posljedica je odluke talijanske Vrhovne komande koja je naumila internirati sve Židove s okupiranog jugoslavenskog teritorija u rapski logor. Pretpostavlja se da su fašisti već tada anticipirali krah sila Osovine pa su namjeravali čim prije izaći iz rata kako bi izbjegli poraz, a da bi se djelomično iskupili pred svjetskom javnošću za zločine koje su počinili, namjeravali su prebaciti Židove iz zona koje su okupirali na područje koje su anektirali, znajući da će u slučaju njihova izlaska iz rata ustaške ili nacističke trupe zauzeti okupirano područje i počiniti genocid nad Židovima ako ih tamo zateknu.⁴⁹ Iako pritom ne treba smetnuti s uma da su fašističke vlasti i prije ove odluke učinile mnogo po pitanju sprječavanja istrebljenja Židova na jugoslavenskom području koje su vojno okupirali, odbijajući ih izručiti ustašama ili Nijemcima i odvođeci ih u "zaštitnu" internaciju, ali ni previdjeti da su krajem 1938. uveli rasne zakone za određene skupine Židova. Tako u ljeto 1943. Židovi dolaze brojnim transportima na Kampor iz tzv. Dubrovačkog logora⁵⁰ te iz židovskih logora u Kraljevici, Hvaru i Braču. Zbog velike stope smrtnosti, prebacivanja logoraša u neki od talijanskih logora na Apeninskom poluotoku i pristupanja pojedinih zarobljenika Dobrovoljnoj antikomunističkoj miliciji (MVAC, skraćena od: Milizia volontaria anticomunista) broj logoraša na Kamporu počeo se je smanjivati od studenoga 1942. godine. Kamporski logor bio je podijeljen na četiri dijela. "Prvi" logor nalazio se je sjeverno od ceste koja je dijelila kompleks logora na dva dijela, a "drugi", "treći" i "četvrti" logor bili su smješteni s južne strane ceste. Osim bodljikavom žicom i iz stražarnica, red u logoru održavao se nadziranjem iz sedam bunkera koji su bili smješteni na okolnim uzvisinama, dok je na Muncelu, brdašcu između "drugog" i "četvrtog" logora, bio postavljen veliki reflektor.⁵¹ Iako, objektivno gledano, bijeg nije bio moguć zbog toga što se je logor nalazio na otoku te su svi pomorski prilazi bili su strogo kontrolirani, ipak je zabilježen jedan neuspjeli pokušaj.⁵² "Prvi" logor, ponekad nazivan "muškim" i "slovenskim", bio je najranije podignut te je također bio podijeljen na četiri sektora.

⁴⁸ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 660.

⁴⁹ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 279.

⁵⁰ Dubrovački logor zajednički je nazivnik za židovske logore na Lopudu, Gružu i Kuparima zato što su bili pod jedinstvenom upravom talijanske vojske

⁵¹ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 102.

⁵² Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 264.

Zapovjedništvo je u svakom sektoru bilo povjereno jednom talijanskom časniku. Svaki časnik sektora koristio je po jednog internirca koji je bio zadužen za održavanje reda. Ti logoraši dobili su status "kapa" ("capo settore") te su bili glavna spona u logoru između uprave i interniraca pojedinog sektora pa su shodno tome njihove ovlasti bile poprilično velike i životni uvjeti bolji.⁵³ U prvi mah su internirane žene, djeca i starci bili u jednom sektoru "prvog" logora, no zatim su u rujnu 1942. smješteni u "treći" logor za kojeg se često koristi naziv "ženski" logor. Kontakt između muževa i žena s djecom bio je moguć jedino nedjeljom, ako bi to vlasti dopustile, i to u "ženskom" logoru zato što je u svim talijanskim logorima ženama i djeci bilo strogo zabranjeno posjećivati muške odjeljke.⁵⁴ U središtu "muškog" logora nalazio se i tzv. "Trg gladi" gdje su logoraši bili, sukladno Pravilniku o ponašanju u koncentracijskim logorima za civilne internirce kojeg je izdala Intendantura II. armije, primorani pozdravljati "rimskim pozdravom" prilikom dizanja i spuštanja zastave, vršiti prebrojavanje bar jednom dnevno ili trpjeti kazne ako bi se ogriješili o koju mjeru.⁵⁵ Najgora kazna u kamporskom logoru bila je vezivanje ruku interniraca za stup na određenoj visini tako da su oni morali stajati na prstima najmanje dva sata, a ako bi pokušali osloniti na stopala osjetili bi strahovite bolove u ramenima. U "drugom" logoru bili su smješteni Židovi pa se stoga on naziva i "židovski" logor, dok je "četvrti" logor bio namijenjen za kaznene radionice.⁵⁶ Prilikom dolaska u rapski logor internircima su uzete osobne stvari, sav novac i isprave te su im izdate potvrde o njima. Međutim, kako je talijanska administracija po tom pitanju bila vrlo inertna, mnogi internirci nikad nisu uspjeli povratiti stvari, novac i isprave koje su jednom ostavili na "Bonifici", odnosno prijemnom odjelu. Kao što je već rečeno, prvi internirci bili su smješteni u malene šatore, a talijanske vlasti namjeravale su, uz korištenje radne snage logoraša, do zime podignuti drvene barake. Hitnost podizanja baraka iziskivali su očajni uvjeti pod šatorima gdje se spavalo na goljoj zemlji uz ponešto slame i eventualno tanjim pokrivačem. Ako tome dodamo da su logoraši internirani u ljetno vrijeme, bez ikakve prethodne najave, na licu mjesta gdje su zatečeni i u laganoj ljetnoj odjeći u kojoj su najčešće bili, postaje jasno da su za zimu bili nespremni. Talijanska vlast rijetko je kada pokazala spremnost da za

⁵³ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 124.

⁵⁴ Isto, 116.

⁵⁵ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006. 167.

⁵⁶ Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008., 44.

velikih hladnoća pomogne logorašima dodatnom vojničkom odjećom te se je mnogo češće bavila ukidanjem humanitarnih akcija kao što je to bilo u slučaju slovenskog visokog predstavnika Graziolija o čemu je već bilo riječi. Osim hladnoće, veliki problem za internirce pod rapskim šatorima predstavljala je kiša. Zbog lošeg i dotrajalog odvodnog sustava, čija je funkcija dodatno smanjena zatrpavanjem kanala prilikom proširenja ceste Kampo - Rab koje se je odvijalo pri uspostavi logora, redovito je dolazilo do poplava.⁵⁷ Takve poplave znale su pred sobom odnositi šatore, nerijetko ugrožavajući živote interniraca. Najgori slučaj takve nepogode dogodio se u noći s 29. na 30. rujna 1942. godine kada je stradao određen broj djece. Koliko je situacija bila alarmantna vidi se iz toga što su te noći, izuzetno, fašističke vlasti u logoru dopustile da se otvore glavni izlazi kako bi ljudi otišli na povišenije dijelove dok se situacija u logoru ne stabilizira.⁵⁸ Tek su krajem 1942. i početkom 1943. manji šatori zamijenjeni većima. Do tada je izgrađeno i nekoliko drvenih baraka koje su malo poboljšale uvjete logoraša, no one nisu bile toliko brojne i prostrane da bi mogle primiti sve internirce pa su se šatori koristili sve do zatvaranja logora. Nakon preseljenja žena, djece i staraca u neki od logora na Apeninskom poluotoku u "treći", "ženski", logor smješteni su Židovi pristigli iz Kraljevice. Logor je, poput "muškoga", bio podijeljen na četiri sektora te su vladali slični uvjeti. Međutim, nakon što su u njega smješteni Židovi, uklonjeni su šatori i izgrađene tzv. "ruske barake".⁵⁹ U "drugom" logoru bili su smješteni Židovi koji su internirani iz Dalmacije te su bili zbrinuti u zidanim barakama. Židovi su imali puno bolje uvjete života zato što su bili "zaštitni" internirci. To se manifestira i kod prehrane. Dok je za "zaštitne" internirce na Kampo dnevno bilo propisano 400 g kruha, 120 g tjestenine i 120 g mesa s kostima, kod "represivnih" interniraca se ta količina smanjivala na 150 g kruha, dva puta tjedno 100 g mesa s kostima, 66 g riže ili tjestenine, pet puta tjedno po 40 g sira, 13 g slanine ili ulja, 15 g šećera, 15 grama rajčice, 20 grama povrća i 7 g surogata kave.⁶⁰ Naravno, u potonjem slučaju nisu se poštovali propisi i kralo se po hijerarhijskom principu pa su dnevne porcije "represivnih" interniraca, koje su ionako bile mizerne, gotovo prepolovljene. Takve okolnosti potaknule su korupciju i trgovinu hranom. Dodatna hrana mogla se kupiti u loše

⁵⁷ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 260.

⁵⁸ Isto, 260.

⁵⁹ Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampo na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008., 59-60.

⁶⁰ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 261.

opremljenoj kantini koja se nalazila u "muškom" logoru. Sredstvo plaćanja bili su bonovi koje su zatvorenici dobili na temelju novca koji im je uzet, no za 1 000 lira logoraši su dobili bon u vrijednosti od 40 lira.⁶¹ Drugi način na koji se moglo nadomjestiti nedovoljne količine hrane bilo je pomoću paketa kojeg su logoraši mogli primiti jednom mjesečno i težine do 5 kg. Osim što je uprava logora odbila zahtjeve da se težinski limit poveća, bila je vrlo nemarna pri isporuci paketa pa je hrana stajala u magazinima i po nekoliko mjeseci prije nego se isporučila zatvorenicima. U tom periodu većina hrane se pokvarila. Također, treba napomenuti kako određene skupine logoraša, iz mjesta u kojima je bilo internirano cjelokupno pučanstvo, nisu mogle ni primiti paket od nekoga zato što je cijela obitelj bila u logoru.⁶² Stoga ne čudi da su internirci ponekad činili sve što je bilo u njihovoj moći da se domognu dodatnog komada kruha ili juhe, a jedan od najpoznatijih primjera je slučaj žene iz Čabra koja je skrivala mrtvo tijelo najmlađeg sina sve dok smrad leša nije postao nepodnošljiv, samo kako bi dobila dodatnu porciju hrane koju je davala ostaloj svojoj izgadnjeljoj djeci.⁶³ Uz pothranjenost, razvoju bolesti kod interniraca pridonosili su loši higijenski uvjeti. Osobna higijena održavala se pranjem tijela na kiši zato što su logoraši malenu količinu dobivene vode radije koristili da utaže žeđ. Međutim, kiše su uzrokovale drugi vid širenja bolesti. Prilikom obilnijih padalina logorom su se razlijevale fekalije iz jama gdje se obavljala nužda pa su ih internirci nehotimice preko svoje obuće unosili u šatore i tako pogodovali razvoju bolesti.⁶⁴ Kako je broj oboljelih bio u stalnom porastu, fašistička uprava neprestano je prenamjenjivala rapske hotele u "bolnice" pa su se internirci kojima je zdravlje bilo narušeno smještali u hotele Adria, Continental, Prag i Imperial. Najčešća bolest bila je edem, odnosno nakupljanje vode u tkivu ili organima, stoga se ta bolest još nazivala i "logorskom bolesti".⁶⁵ Vrlo su često logoraši na Kamporu stradavali i od dizenterije, tuberkuloze, dekubitusa, upale pluća i srčanih bolesti. Talijanski liječnici u logoru bili su vrlo često bespomoćni zato što je manjkalo lijekova. Najtužnije je bilo što su jedna od najneotpornijih skupina ljudi u logoru bila djeca, kojih je bilo u logor internirano oko 2 000 u dobi do deset godina, pa su bile česte molbe

⁶¹ Isto, 261.

⁶² Ivan Malnar, *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942.-1943.*, Rijeka: "Adamić"; Čabar : Matica hrvatska, 2003., 6.

⁶³ Slavko Malnar, *Čabarske žrtve fašizma*, Čabar: SDP Čabar: UABA Čabar: Matica hrvatska, Ogranak, 2009., 104-105.

⁶⁴ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 56.

⁶⁵ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 159.

da ih se pusti iz logora "jer da umiru svakodnevno", no Supersloda najčešće nije ni odgovarala na zaprimljene molbe.⁶⁶ U kratkom razdoblju, od srpnja do studenog 1942., umrla su 104 djeteta u kamporskom logoru zbog nehumanih uvjeta kojima su bili izloženi, nakon čega dolazi do već spomenutog prebacivanja u logore na Apeninskom poluotoku.⁶⁷ Isto tako, mnoge trudnice su rađale mrtvu djecu. Spomenuto je već da je stopa smrtnosti u rapskom logoru bila takva da se može uspoređivati s nekim nacističkim logorima te se ta teza temelji na 1477, imenom utvrđenih, osoba koje su podlegle smrti.⁶⁸ Ipak, krčki biskup Srebrić iznio je po tom pitanju sljedeću tvrdnju: "Na Rabu, području moje biskupije, gdje je početkom srpnja 1942. otvoren koncentracijski logor u najbjednijim uvjetima koji se mogu zamisliti, umrlo je do travnja 1943. godine više od 1200 interniraca, vidi se iz postojećih zapisnika. Međutim, živi svjedoci, koji su pomagali pri ukopu mrtvaca odlučno tvrde da se broj mrtvih u navedenom razdoblju popeo na, najmanje, 3 500 ljudi, a najvjerojatnije je točan broj 4 500 i više..."⁶⁹ Grobari i bivši logoraši tvrde da se je u iste drvene sanduke stavljalo više mrtvih te u iste grobne jame sahranjivalo više sanduka odjednom pa su skloniji tvrditi da je broj umrlih u Kamporu bio veći od brojke koja je utvrđena. U prvo vrijeme mrtvi su se pokapali na seoskom groblju blizu franjevačke crkve, no uskoro je utemeljeno zasebno logorsko groblje na parceli koja se nalazila jugozapadno od kamporskog logora. Nakon što je 8. rujna 1943. Kraljevina Italija kapitulirala logoraši su započeli akciju preuzimanja kontrole nad logorom koja se pripremala gotovo od samog osnutka rapskog logora. Kako se u fašističkim logorima uglavnom nije prisiljavalo internirce na rad, imali su puno slobodnog vremena koje se koristilo za organiziranje različitih društvenih organizacija od općekorisnog značaja. U rapskom logoru postojala je i politička organizacija koja je djelovala u tajnosti. Njezini inicijatori bili su članovi KP Slovenije koji su smatrali da se trebaju organizirati i preuzeti kontrolu nad logorom kada se za takvo nešto ukaže dobra prilika.⁷⁰ Tako s vremenom nastaje organizacija Osvobodilne fronte unutar logora, a njezin Izvršni odbor

⁶⁶ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 259-262.

⁶⁷ Metka Gombač, "I bambini sloveni nei campi di concentramento italiani (1942-1943)", u: *Deportate, Esuli e Profughe*, br. 3, 2005., 58.

⁶⁸ Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracijski logor Kampor na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008., 80.

⁶⁹ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 164.

⁷⁰ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracijski logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 62.

utemeljen je početkom siječnja 1943. godine.⁷¹ Oni su uspijevali uspostaviti vezu s rapskim Narodnooslobodilačkim pokretom i održavati je pomoću svećenika, časnih sestara benediktinskog samostana i mještana koji su kao radnici ulazili u logor.⁷² Tako su priskrbili nešto hrane, novine i slične stvari. Štoviše, logorska Osvobodilna fronta formira udarni bataljun koji će kasnije prerasti u Rapsku brigadu i pridružiti se Narodnooslobodilačkoj borbi. Udarni bataljun činilo je 160 ljudi raspoređenih u četiri čete po 40 ljudi, koje su tako slijedile podjele na sektore u "muškom" logoru.⁷³ Osvobodilna fronta stupila je u kontakt i sa Židovima, koji su već imali iskustva s formiranjem tajnih političkih organizacija u logoru i prije nego su došli na Kampor, te su dogovorili suradnju osnovavši zajednički izvršni Narodnooslobodilački odbor.⁷⁴ Spremnom zajedničkom akcijom razoružali su talijansku vojsku odmah po kapitulaciji Kraljevine Italije te uhitili zapovjednika logora Vicenza Cuiulija. Već 13. rujna 1943. internirci su formirali Rapsku brigadu koja se sastojala od pet bataljuna, od kojih je jedan bio židovski, s ukupno 1 600 ljudi te je bila pod zapovjedništvom bivšeg časnika jugoslavenske mornarice Franca Potočnika.⁷⁵ Brigada je prebačena na obalu te je dala svoj obol u Narodnooslobodilačkoj borbi. Nad samim zapovjednikom logora Cuiulijem trebala je biti izvršena smrtna kazna, na koju je osuđen u postupku kojeg su proveli rapski logoraši, no uoči njezina izvršenja karabinjerski potpukovnik počinio je samoubojstvo prerezavši si vene.⁷⁶

Osim kamporskog logora, na anektiranom području Zapadne Hrvatske postojali su još koncentracijski logori u Lovranu i Bakru. Kao logor služila je i Caserma Diaz u Rijeci, koja je bila ujedno i koncentracijski logor te logor za ratne zarobljenike br. 83 pod upravom Intendanture II. armije. Administrativno je to bilo područje Riječke pokrajine kojoj je na čelu bio prefekt Temistocle Testa. Potpisivanjem Rimskih ugovora Kraljevine Italije s Nezavisnom Državom Hrvatskom, Riječkoj pokrajini anektirani su kotarevi Kastav i Čabar, dijelovi

⁷¹ Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008., 73.

⁷² Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 264.

⁷³ Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008., 74.

⁷⁴ Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998., 291.

⁷⁵ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 318.

⁷⁶ Vladimir Isaić, *Put prognanih: od Mostara do Raba: 1942.-1943.*, Rijeka: "Adamić", 2003., 85-87.

Delničkog i Sušačkog kotara te otoci Krk i Rab. Pridodana područja bila su pod upravom posebnog ureda Riječke pokrajine: *Intendenza civile per i territori annessi del Fiumano e della Kupa*.⁷⁷ Na tom teritoriju bilo je preko 87 000 Hrvata.⁷⁸ Područje Riječke pokrajine bilo je pod vojnim nadzorom V. armijskog korpusa, a već ranije je spomenuto da je na Sušaku bilo sjedište Superslode koja je obuhvaćala Glavni vojni stožer, Zapovjedništvo zrakoplovstva, Zapovjedništvo inženjerije, Zapovjedništvo karabinjera i Upravno zapovjedništvo u čijoj su ovlasti bili koncentracijski logori.⁷⁹ Proces koji su se odvijali na području anektiranom Riječkoj provinciji ne razlikuju se mnogo od onih na teritoriju Ljubljanske pokrajine. Odmah treba napomenuti da je cjelokupno hrvatsko stanovništvo na anektiranom hrvatskom teritoriju ostalo bez ikakvih prava zato što ona nisu definirana Rimskim ugovorom. Tako je onemogućeno da stanovništvo anektiranih krajeva prihvati hrvatsko državljanstvo ili da stekne punopravni status talijanskih državljana.⁸⁰ Već od svibnja 1941. talijanske vlasti donose niz mjera uperenih protiv naroda u netom pripojenim krajevima Riječkoj provinciji, što uključuje promjene naziva ulica i gradova, nametanje talijanskog kao službenog jezika, ukidanje hrvatskih kulturnih ustanova i osnivanje talijanskih, zatvaranje hrvatskih škola i slično. Zatim kreću još jači pritisci. Na inicijativu istarskog fašista Itala Saura osnovan je u Rimu zaseban Ured za jadranske teritorije kojem je glavni cilj bio naseljavanje *regnicola* kojima je bio osiguran smještaj i posao.⁸¹ Iz tih razloga i na riječkom području postupno jača Narodnooslobodilački pokret. Nakon izbijanja oružane borbe, fašističke represije vođene su identičnim motivima razbijanja Narodnooslobodilačkog pokreta te etničkog čišćenja prostora kao što je bio slučaj i u Ljubljanskoj pokrajini. To se prije svega ogledalo u masovnim strijeljanjima i internacijama civila u koncentracijske logore. U prvo vrijeme uhićeni su odvođeni u lokalne zatvore, a kako je broj zatvorenika neprestano rastao formirani su tranzitni i koncentracijski logori. U kojem opsegu je *rastrellamento* provodeći na tom području može se jasno vidjeti iz izvješća kojeg je poslao svećenik iz župe Jelenje senjskom biskupu. U izvješću župnik napominje da je talijansko

⁷⁷ Darko Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918. - 1947.)*, Zagreb: Leykam international, 2010., 43.

⁷⁸ Antun Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka: "Adamić", 2004., 58.

⁷⁹ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 85.

⁸⁰ Antun Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka: "Adamić", 2004., 36.

⁸¹ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 648-649.

vojno zapovjedništvo naredilo spaljivanje oko 700 kuća, dalo strijeljati 140 osoba, a svi drugi poslani su u logore te zaključuje: "u župi, koja je imala 5 400 duša, ostala je jedva jedna trećina duša".⁸²

Jedan od ranijih logora kojeg su fašisti osnovali na anektiranom jugoslavenskom teritoriju bio je onaj u Lovranu. Utemeljen je potkraj studenog 1941. godine za "internirane sumnjive obitelji s područja koja su anektirana Riječkoj pokrajini, a čiji su članovi prebjegli u šumu da nastave s gerilom."⁸³ Koncentracijski logor bio je smješten u hotelu Park te se u njega moglo smjestiti petstotinjak ljudi, no u svibnju 1942. u tom logoru je već bilo oko 900 ljudi.⁸⁴ Međutim, u srpnju dolazi do još veće prenapučenosti zato što je pristiglo još 2 000 ljudi koji su bili držani u nepodnošljivim uvjetima. Bila je to posljedica operacija "Risnjak" i "Velika Kapela" koje je provodila talijanska vojska u borbi protiv Narodnooslobodilačkog pokreta pa je 889 osoba, od čega je bilo čak 412 djece, bilo internirano samo iz sela Podhum.⁸⁵ Za potrebe smještaja interniraca iskorišteni su i dvorište hotela Park te zgrada Hidroterapije. Logor je bio pod nadzorom dvadesetak vojnika i desetak karabinjera. Pomalo neobičan izbor lokacije vjerojatno je rezultat toga što su fašističke vlasti ovaj koncentracijski logor osnovale uslijed velike hitnosti te su smatrale da će hotel vršiti tu funkciju samo privremeno. Tome u prilog ide i činjenica da je oko lovranskog logora vladala takva zbrka da ni fašistički dužnosnici zapravo nisu znali tko je zapovjednik logora.⁸⁶ U logor su najčešće dovođene žene, djeca i stariji uz optužbu da su rodbina partizana. Internirci su u njemu zadržavani kraće vrijeme, a zatim bi bili prebačeni u neki logor na Apeninskom poluotoku ili poslani u "slobodnu" internaciju.⁸⁷ Prvi val interniraca došao je u logor 5 prosinca 1941., a radilo se o ljudima s područja Matulja, Kastva, Podhuma, Pašca te samog Lovrana.⁸⁸ Ponašanje fašista prema internircima nije bio neumoljivo, osobito ako se

⁸² Jure Krišto, "Postupci Talijana prema Hrvatima od 1941. do 1943. prema crkvenim vrelima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 630.

⁸³ Mihael Sobolevski, "Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941.-1943. godine", u: *Liburnijske teme*, Opatija, Katedra Čakavskog sabora Opatija i Turističko društvo Lovran, 1987., 117.

⁸⁴ Cleonice Pignedoli, "Gli internati slavi a Castelnovo ne' Monti", u: *Ricerche Storiche*, br. 102, 2006., 104.

⁸⁵ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 658.

⁸⁶ Mihael Sobolevski, "Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941.-1943. godine", u: *Liburnijske teme*, Opatija, Katedra Čakavskog sabora Opatija i Turističko društvo Lovran, 1987., 117-118.

⁸⁷ Cleonice Pignedoli, "Gli internati slavi a Castelnovo ne' Monti", u: *Ricerche Storiche*, br. 102, 2006., 104.

⁸⁸ Mihael Sobolevski, "Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941.-1943. godine", u: *Liburnijske teme*, Opatija, Katedra Čakavskog sabora Opatija i Turističko društvo Lovran, 1987., 117.

usporedi s kamporskim logorom. Za oboljele internirce na raspolaganju je bio doktor opće prakse u Lovranu, a u slučaju da su bolesti bile teže naravi, logoraši su upućivani u bolnicu na Sušaku. Međutim, usprkos velikoj prljavštini koja je bila uzrokovana prenatrpanošću i nedostatkom odjeće, zato što logoraši nisu imali ništa osim onoga u čemu su internirani, u logoru se nisu razvile epidemije bolesti i to ponajviše zahvaljujući kratkom boravku svakog pojedinog internirca.⁸⁹ U ovom logoru također je bila prisutna ogromna glad i vladala posvemašnja dosada, tim više što je internircima bilo izričito zabranjeno da pjevaju ili plešu.⁹⁰ Dopušteno im je bilo primati pisma i pakete pa su tako ipak mogli nadoknaditi slabu prehranu, ali i ostvariti kontakt s vanjskim svijetom što je vrlo važno sa psihološkog aspekta kad se čovjek nađe u takvim okolnostima. U krajevima odakle su bile internirane veće skupine ljudi organizirale su se akcije pomoći za internirce u logoru. Tako, primjerice, Anka Berus u pismu od 14. svibnja 1942. upućenom Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske za kastavski kraj piše: "Cijeli narod sudjeluje priložima i za NP (skraćena od: Narodna pomoć) i NOF (skraćena od: Narodnooslobodilački fond), od kuće do kuće se sabire hrana, odijelo, novac i to oko prvog za NP, a oko petnaestog za partizane, NP opskrbljuje internirane u Lovranu, i tri puta tjedno nose tamo hranu, i to tako, da je utvrđen red, po kojem svako selo zna, kad je na redu da spremne hranu za internirce".⁹¹ Nakon lovranskog logora na području Zapadne Hrvatske osnovani su još logori u Bakru, Kraljevici i Kamporu pa je to rasteretilo broj interniraca u ovom logoru. Posljednja veća skupina u lovranski logor dolazi s Praputnjaka početkom 1943., a logor je ukinut 1. ožujka te iste godine.⁹² Računa se da je logorom prošlo nešto više od 3 000 ljudi te su oni uglavnom bili hrvatske nacionalnosti, iako je bio i manji broj Slovenaca interniranih iz Ljubljane i njezine okolice.⁹³

U usporedbi s lovranskim logorom, uvjeti života u bakarskom koncentracijskom logoru bili su nešto teži, a funkcija oba logora bila je tranzitne naravi zato što nije bilo moguće prebaciti odjednom tako velik broj interniranih ljudi u neki logor na Apeninskom poluotoku. Logor u

⁸⁹ Cleonice Pignedoli, "Gli internati slavi a Castelnuovo ne' Monti", u: *Ricerche Storiche*, br. 102, 2006., 104-105.

⁹⁰ Isto, 105.

⁹¹ Mihael Sobolevski, "Talijanski koncentracijski logor u Lovranu 1941.-1943. godine", u: *Liburnijske teme*, Opatija, Katedra Čakavskog sabora Opatija i Turističko društvo Lovran, 1987., 118.

⁹² Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracijski logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 26.

⁹³ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 658.

Bakru osnovan je u ožujku 1942. te je bio u funkciji do 2. srpnja 1943. kad je posljednjih 800 logoraša upućeno u riječku vojarnu Armando Diaz, odakle su ubrzo premješteni u logore na Apeninskom poluotoku.⁹⁴ Logor je bio pod paskom karabinjera za koje se "može reći da se izuzev par njih nikoga nitko pohvaliti ne može", a postavljena su bila i tri reda bodljikave žice.⁹⁵ Doticaj s mještanima bio je zabranjen, kretanje unutar logora ograničeno, a muškarci su bili odvojeni od žena i djece. Njegov prvi zapovjednik bio je karabinjerski bojnik Roberto iz okolice Torina, a nakon četiri mjeseca tu je službu preuzeo pješadijski satnik Gatti Alberto iz Bergama i obavljao je samo mjesec dana, nakon čega zapovjedništvo preuzima pješadijski satnik Domanini Romano iz Trsta.⁹⁶ Bakarski logor nalazio se na prostoru nekadašnje tvornice cementa, a internirci su bili smješteni u konjušnicu i šest baraka koje su mogle sveukupno primiti oko 600 ljudi. Međutim, ta brojka ubrzo je premašena, ponajviše zbog ofenziva "Risnjak" i "Velika Kapela", pa se smatra da je prosječno u logoru boravilo oko 2 000 osoba. Najviše interniraca bilo je s područja Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Like. Tako je samo u razdoblju od 30. srpnja do 2. kolovoza 1942. u bakarski logor bilo internirano 3 145 osoba s područja čabarskog i dijela delničkog kotara.⁹⁷ U kojoj mjeri je na tom području proveden *rastrellamento* svjedoči izvještaj talijanskog komesara čabarskog kotara koji je upućen riječkom prefektu Testi 3. rujna 1942., u kojem se navodi da je u pet mjeseci broj stanovništva tog područja opao za 55%, s 12 263 na 5 545 stanovnika, uslijed provođenih čišćenja ili pridruživanja partizanima.⁹⁸ Kako je broj ljudi bio prevelik s obzirom na smještajne mogućnosti bakarskog logora, oni su preusmjeravani u druge logore, napose Kapor koji je baš u to vrijeme ušao u funkciju. Takva prenapučenost dodatno je pogoršavala uvjete u logoru. Na jednom ležaju spavalo je više interniraca kojima je nedostajalo pokrivača i slame. Hrana je također bila nedovoljna te su internirci dnevno dobivali oko 60 g kruha, litru tekućine s malo riže ili tjestenine, komadić sira ili marmelade.⁹⁹ Loši uvjeti su se opet najviše manifestirali na djeci, a toga su bile svjesne i fašističke vlasti što potvrđuje dopis kojeg je

⁹⁴ Isto, 658-659.

⁹⁵ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 252.

⁹⁶ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeka: Muzej grada Rijeka, 2005. (Rijeka: Zambelli), 28

⁹⁷ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 658-659.

⁹⁸ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 250.

⁹⁹ Isto, 251.

potkraj studenoga 1942. poslao bakarski civilni povjerenik Carlo Colussi u Ured financija za ratne zarobljenike u Rijeci: "U koncentracijskom logoru Bakar smješteno je oko 450 djece do 10 godina starosti, od toga veći broj do 4 godine, koja su tu došla s iseljenih anektiranih područja i iz Hrvatske. Skoro svi oskudijevaju odjećom i obućom, potrebna im je hrana (mlijeko), pa im lokalno stanovništvo spontano, u mjeri koje im dozvoljavaju skromne zalihe, dostavljaju i ovo i ono."¹⁰⁰ Stoga je najveći broj umrlih, od ukupno 85 osoba, bio iz dječje skupine koja je najčešće umirala od dizenterije zbog neotpornosti njihova organizma da se nosi s pothranjenošću i lošim higijenskim uvjetima.¹⁰¹ O bolesnicima su se skrbili talijanski liječnici u logorskoj ambulanti, dok se one teže oboljele upućivalo u riječku bolnicu.

Ni na područjima koja su Talijani anektirali u današnjoj Dalmaciji i dijelu Crne Gore nisu se procesi bitno razlikovali od onih u Ljubljanskoj i Riječkoj pokrajini. Za te teritorije, koji su činili prostor od 5 242 km² na kojem je živjelo 322 712 ljudi, osnovan je Gubernij za Dalmaciju čije je sjedište bilo u Zadru.¹⁰² Gubernij se nadalje dijelio na Zadarsku, Splitsku i Kotorsku pokrajinu. Guverner Dalmacije bio je direktno odgovoran Mussoliniju, a tu dužnost obnašao je Giuseppe Bastianini sve do veljače 1943. kada ga zamjenjuje Francesco Giunta. Za prefekte, koji su bili podređeni guverneru, postavljeni su Vezio Orazi u Zadarskoj pokrajini, Paolo Zerbino u Splitskoj pokrajini te Franco Scasselati u Kotorskoj pokrajini. Vojno je to područje bilo pod nadzorom VI. i XVIII armijskog korpusa.

Prostor Gubernija za Dalmaciju sustavno je talijaniziran, a vlasti su sitnim ustupcima stanovništvu pokušale prikriti svoje prave namjere. Međutim, ni gospodarski ustupci, ni javni radovi koji su otvarani nisu uspjeli skrenuti pažnju dalmatinskog i bokeljskog naroda s talijanizacije koju je vlast provodila. Uvodi se talijanski kao službeni jezik, nameće se talijanska kultura, stanovnicima se u službenim dokumentima pišu imena i prezimena talijanskom etimologijom, vrši se talijanizacija nad učenicima putem škola te se mijenjaju imena trgova, ulica i gradova. Štoviše, naseljavaju se *regnicoli* i otpuštaju namještenici u javnim službama, a Mussolini već u lipnju 1941. naređuje da se iz Riječke pokrajine u dalmatinske premjeste

¹⁰⁰ Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracijski logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943.* = *I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli), 36.

¹⁰¹ Isto, 36.

¹⁰² Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 222.

Talijani koji su podrijetlom iz Dalmacije.¹⁰³ Tako će se i na ovim prostorima razviti jak antifašistički otpor kojeg će predvoditi komunisti, a fašisti će pojačati svoje represije kako bi slomili taj otpor te očistili prostor od domicilnog naroda. Uhićenja su postala svakim danom sve brojnija pa se osnivaju mnogi manji koncentracijski logori. Na otoku Ošljak osnovan je već u lipnju 1941. godine manji koncentracijski logor pod upravom XVIII. armijskog korpusa. U taj logor bilo je internirano stanovništvo iz zadarskih i šibenskih zatvora te su internirci tamo bili zatočeni samo kraće vrijeme prije nego bi bili prebačeni u neki od logora na Apeninskom poluotoku, odnosno u logor na Molatu koji je osnovan u ljeto 1942. godine.¹⁰⁴ Prefekti utemeljuju lokalne koncentracijske logore i u Vodicama, Biogradu te Divuljama, o kojima je još uvijek malo toga poznato, no kakvi su bili uvjeti u njima najbolje se može naslutiti iz pismene molbe koju je vojni kapelan Giorgio Zoldan uputio u sredinom prosinca 1942. zapovjedniku grupe bataljuna "Skvadristi" konzulu Sacchiju: "Dopuštam si ponovno svratiti Vašu pozornost i molim da uporno zahtijevate kod mjerodavnih vlasti da prestane sramota takozvanog koncentracijskog logora u Vodicama. Htio bih vas pozvati u posjet. Previše je ponižavajuće za nas Talijane da moramo nazočiti takvom neljudskom postupku prema nedužnim osobama. Njih bismo, kad bi oni bili krivi, zbog svoje časti morali strijeljati, umjesto da ih držimo u sličnim uvjetima..."¹⁰⁵ Navedeni logori također su bili tranzitne naravi te su internirci nakon kraćeg boravka u njima preusmjeravani u logore na Apeninskom poluotoku ili u molatski logor. Za područje srednjeg dijela Jadrana fašističke vlasti osnivaju veće koncentracijske logore na Molatu i Zlarinu, a za potrebe na južnom dijelu Jadrana osnovani su koncentracijski logori na Mamuli i Prevlaci, iako su mnogi civili iz tih krajeva bili internirani i u logore pod upravom Superalbe (skraćenica od: Comando Superiore Albania), odnosno IX. armije na albanskom području. Na području Dalmacije trebao je biti osnovan još jedan veći koncentracijski logor na Ugljanu. Međutim, ovaj zidani logor, za čiju je izgradnju bila zadužena tvrtka "Parrini" koja se do tad već

¹⁰³ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 647.

¹⁰⁴ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 253.

¹⁰⁵ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 183.

istaknula u poslovima podizanja logora u mjestima Pisticci i Ferramonti, nije dovršen do kapitulacije Kraljevine Italije.¹⁰⁶

Kada su talijanske vlasti sredinom 1942. donijele odluku da se napravi jedan veći koncentracijski logor za područje Dalmacije, izbor je pao na otok Vir. Ipak, ta prvotna ideja se napustila u korist otoka Molat, zato što se smatralo da logor na Viru ne bi bio dovoljno opskrbljen vodom te da je otok preblizu obali pa bi internirci mogli pobjeći.¹⁰⁷ Na Bastianinijevo naređenje osnovan je 27. lipnja 1942. koncentracijski logor na Molatu.¹⁰⁸ Smještaj logora, kojim je upravljalo Civilno namjesništvo Dalmacije u Zadru, bio je u uvali Jaz koja je bila vrlo prikladna za pristanak brodova koji su prevozili internirce. Molatski logor osiguravala je kilometar dugačka žica te pet betonskih bunkera sa stražarima. Oko 500 vojnika i 180 karabinjera bilo je zaduženo za održavanje reda na otoku, a na jednoj fotografiji zabilježeno je da su i "crne košulje" vršile tu dužnost neko vrijeme.¹⁰⁹ Također, i u molatskom logoru primjenjivao se je sustav "kapa" kojima su se služile upravne vlasti da provedu svoje namjere.¹¹⁰ Za zapovjednika logora imenovan je Leonardo Fantoli i tu dužnost je obavljao do siječnja 1943. kada ga nasljeđuje njegov dotadašnji pomoćnik Carlo Sommer.¹¹¹ Prva grupa interniraca od 223 osobe prevezena je 29. lipnja 1942. u logor na jugoslavenskom brodu "Topola", kojeg je Kraljevina Italija zaplijenila i promijenila mu naziv u "Ammiraglio Viotti" te je on od tada služio za prebacivanje interniraca s kopna na Molat.¹¹² Logoraši su na Molatu isprva bili smješteni u malene šatore, kao i na Kaporu, no tu ne prestaju sličnosti po pitanju negativnih standarda u vezi uvjeta interniraca koje je postavio kamporski logor za sve fašističke logore osnovane u Drugom svjetskom ratu. U šatorima koji su bili predviđeni za dvije osobe, često ih se natiskalo i do osam, te su bili primorani spavati na zemlji s malo slame. Nešto kasnije podignuto je dvanaest

¹⁰⁶ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 223.

¹⁰⁷ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 110.

¹⁰⁸ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 652.

¹⁰⁹ Vladimir Alavanja, *Talijanski koncentracijski logori u sjevernoj Dalmaciji*, Zadar: Narodni muzej, Muzej grada Zadra, 2003., 6.

¹¹⁰ Josip Bašić-Bepo, *Molat u Drugom svjetskom ratu: 1941.-1945.: tragovima događaja*, Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008., 84.

¹¹¹ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 111.

¹¹² Isto, 111-112.

drvenih baraka s betonskim podovima, a unutar svake je trebalo smjestiti 100 ljudi što bi onda odgovaralo brojcima od 1 200 ljudi koliko je bilo predviđeno da molatski logor prihvati.¹¹³ Međutim, logor je ubrzo bio prenapučen te se pri kraju 1942. broj interniraca popeo na čak 2 500 osoba.¹¹⁴ Stoga dolazi do njihovog prebacivanja u druge logore na području Apeninskog poluotoka. Tako se 9. siječnja 1943. u logoru nalazilo 1 627 osoba te je još uvijek njih 280 bilo smješteno ispod malenih šatora koji su trebali biti samo provizorno rješenje.¹¹⁵ Podaci o ukupnom broju interniranih u koncentracijski logor Molat, s obzirom na različite izvore, drastično odstupaju te se kreću između 10 000 i 30 000 ljudi.¹¹⁶ U svakom slučaju, internirci su bili prosljeđivani dalje na parobrodima, koji su išli u smjeru Ancone ili Rijeke, u "slobodnu" internaciju ili u logore na Apeninskom poluotoku, najčešće u Fraschette ili na Usticu i Lipare.¹¹⁷ Život unutar molatskog logora bio je vrlo surov. Torture poput ceremonija dizanja i spuštanja talijanske zastave kojoj su logoraši morali salutirati "rimskim pozdravom" te vezivanja za "stupove sramote" i bičevanje interniraca, ako su prekršili neku zapovijed, bile su najnormalnija pojava.¹¹⁸ Nedostatak vode predstavljao je internircima veliki problem te su dnevno raspolagali samo s litrom vode koja je trebala biti dovoljna za piće te za održavanje osobne higijene, ali i pranje odjeće te posuđa. Na raspolaganju su imali samo pet nužnika oko uvale, odakle su fekalije odlazile direktno u more, a da bi sačuvali ono malo dnevne vode što su dobili, logoraši su se znali kupati ili čistiti odjeću i posuđe u toj istoj uvali zato što im je drugdje bilo zabranjeno. Širenju bolesti doprinijelo je i to što su se barake rijetko raskuživale i to "na najprostiji način polijevanjem lizolom"¹¹⁹ Kao i u svim talijanskim logorima "paralelnog" tipa, prehrana na Molatu bila je vrlo loša. Internirci su dnevno dobivali 12,5 dag kruha te porciju tople vode s

¹¹³ Vladimir Alavanja, *Talijanski koncentracijski logori u sjevernoj Dalmaciji*, Zadar: Narodni muzej, Muzej grada Zadra, 2003., 6-7.

¹¹⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 319-320.

¹¹⁵ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 225.

¹¹⁶ Zlatko Begonja, "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.: zbornik radova / Znanstveni skup, Zagreb, 12. svibnja 2009.*, (ur.) Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010., 99.

¹¹⁷ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 226.

¹¹⁸ Josip Bašić-Bepo, *Molat u Drugom svjetskom ratu: 1941.-1945.: tragovima događaja*, Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008., 84-86.

¹¹⁹ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 255.

ponešto graha, riže ili krumpira za ručak i večeru.¹²⁰ Navedeni uvjeti nužno su morali utjecati na zdravstveno stanje interniraca. U jednom izvještaju logorskog liječnika iz studenog 1942. može se iščitati da je od srpnja do listopada te iste godine čak 70% interniraca, od njih 2 000, zatražilo liječničku pomoć.¹²¹ Javile su se bolesti koje su učestale u ovakvim uvjetima poput dizenterije, tifusa i svraba. U početku je za liječničku skrb interniraca bio zadužen Giuseppe Spinone, a kasnije ga je zamijenio Camilo Croce.¹²² Iz istog izvještaja može se naslutiti da su Talijani bili svjesni uzroka obolijevanja interniraca zato što se navodi da "postotak mortaliteta može još da se povisi, pa ipak da ne zabrinjava, jer naučno odgovara normalnom prosjeku u koncentracijskim logorima. Međutim, treba imati u vidu da bi klimatski uvjeti, prenatrpanost i ne baš savršeni uvjeti u barakama i nedovoljna ishrana mogli, s vremena na vrijeme, da utječu na zdravstveno stanje interniranog stanovništva"¹²³ Kada bi se obitelji interniranih pokušale žaliti upravi logora po pitanju uvjeta u logoru, najčešće bi ih se otpravljalo riječima "idite i Vi kod Vašeg Poglavnika, neka Vam on dade."¹²⁴ Ipak, ponajviše zahvaljujući učestalom primanju paketa s hranom i odjećom, uvjeti na Molatu nisu dostigli negativne standarde koje je Kapor postavio. Naravno, to ne znači da nije bilo opstruiranja i krađe fašističkih vlasti prilikom isporuke paketa koje su slali bližnji internircima, no sama blizina domova interniranih osoba otoku Molatu olakšala je proces. Hranu koju su ukrali, stražari su prodavali logorašima po vrlo visokoj cijeni pa su tako logoraši kilogram kruha mogli dobiti u zamjenu za 1 000 lira.¹²⁵ Bilo je i trenutaka kada je uprava logora stopirala isporuku paketa i pisama što je bio vid osvete za prijestupe koje su počinili određeni logoraši. Tako su kažnjeni, primjerice, kad je nepoznati počinitelj na kamenu ispisao parolu "Smrt fašizmu" te prilikom pokušaja bijega sedmorice interniraca, od čega je šestorici to i uspjelo.¹²⁶ Odluke uprave logora o obustavi dostavljanja paketa i pisama osjetno su se odrazile na internirce. Njihova situacija dodatno se pogoršala kad je zadarski prefekt

¹²⁰ Josip Bašić-Bepo, *Molat u Drugom svjetskom ratu: 1941.-1945.: tragovima događaja*, Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008., 85.

¹²¹ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 255.

¹²² Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 319.

¹²³ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 255.

¹²⁴ Isto, 255.

¹²⁵ Josip Bašić-Bepo, *Molat u Drugom svjetskom ratu: 1941.-1945.: tragovima događaja*, Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008., 85.

¹²⁶ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 254.

Gaspero Barbera, koji je na tom položaju zamijenio poginulog Orazia, 19. svibnja 1943. donio odluku, koju je uputio i svim civilnim povjerenicima u pokrajini, da se od tada svi internirani muškarci u molatskom logoru koji su stari između 21 i 50 godina te su rodbina odbjeglih osoba trebaju tretirati kao taoci nad kojima će se izvršiti osвете u slučaju partizanskih ubojstava i sabotaža.¹²⁷ Popise taoca sastavljala je kvestura u Zadru u suradnji s upraviteljem molatskog logora, ali i s višim i nižim vojnim, policijskim i civilnim vlastima.¹²⁸ Taoci nisu bili pogubljeni u logoru, već je po njih dolazio brod s karabinjerima te su bili prebačeni u Zadar gdje su strijeljani u policijskim prostorijama ili na mjestima gdje su partizani počinili ubojstvo, sabotažu ili slično. Odluke o strijeljanju donosio je prefekt.¹²⁹ Znanstvenica Narcisa Lengel-Krizman zaključuje da je na taj način strijeljanje civilnog stanovništva, koje se već provodilo od početka Narodnooslobodilačke borbe, ovom odlukom postalo sustavom te posebno apostrofira da su vrlo često taoci bile žene i osobe koje nisu bile rodbina bjegunaca, što je u suprotnosti s prefektovom odlukom iz svibnja 1943. godine.¹³⁰ Razumljivo, pojava broda s karabinjerima izazivala je veliku paniku među internircima koji su strepili za svoje živote. To se najbolje vidi iz dokumenta kojeg je 10. srpnja 1943. poslao zapovjednik logora Carlo Sommer zadarskom kvestoru, u kojem traži da mu se pošalje dodatna količina bodljikave žice kako bi pojačao logorsku ogradu zato što "kad god se pojavi motorni brod kvesture radi preuzimanja talaca koji su određeni za strijeljanje, u logoru nastaje komešanje zbog straha, i treba se bojati da će biti pokušaja bijega".¹³¹ Međutim, ostaje otvoreno pitanje koliki je zapravo sveukupni broj žrtava koncentracijskog logora Molat, uključivši i umrle od posljedica logorskog života i strijeljane. Kada se govori o ovom logoru, često ga se naziva "logorom smrti" i "grobljem živućih", aludirajući na pretpostavku da je život u tom logoru izgubilo oko 1 000 ljudi. Hipoteza o 1 000 umrlih u koncentracijskom logoru Molat zasniva se uglavnom na usmenim svjedočanstvima i dojmovima logoraša te na dokumentu

¹²⁷ Zlatko Begonja, "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.: zbornik radova / Znanstveni skup, Zagreb, 12. svibnja 2009.*, (ur.) Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010., 103.

¹²⁸ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 256.

¹²⁹ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 653.

¹³⁰ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 256-257.

¹³¹ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 149.

upravitelja logora Leonarda Fantolija od 25. studenog 1942., kojeg mnogi autori citiraju, a u kojem se spominje da su u razdoblju od 30. lipnja do 25. studenog 1942. u logoru umrla 442 internirca.¹³² Znanstvenik Zlatko Begonja tvrdi da se ovako visok broj smrtno stradalih osoba ne može povezati s nijednim pisanim dokumentom koji bi bar djelomično potvrdio istinitost tvrdnje.¹³³ Što se tiče izvještaja Leonarda Fantolija, Begonja za njega koristi pojam "navodni" zato što napominje kako izvornik ili preslika istoga nisu dostupni, bilo u djelima autora koji se na njega pozivaju ili drugdje.¹³⁴ On je, na temelju dostupne arhivske građe i postojeće dokumentacije, sveukupni broj umrlih u logoru sveo na brojku između 79 i 96 osoba.¹³⁵ Svoj rad Begonja zaključuje tvrdnjom da je broj umrlih logoraša na Molatu bio zamjetno manji od brojke 1 000, koja se učestalo koristi u literaturi, te kako je najvjerojatnije razlog uvećavanja broja stradalih bio taj što je u poraću Jugoslavija pokušala, potenciranjem talijanskih zločina, ostvariti svoje teritorijalne aspiracije prilikom utvrđivanja granice s Italijom.¹³⁶ Sve u svemu, koncentracijski logor na Molatu funkcionirao je do kapitulacije Kraljevine Italije, kada manje logoraške udarne grupe, predvođene komunistima i simpatizerima Narodnooslobodilačkog pokreta, lišavaju talijansku vojsku oružja. Jedan dio molatskih interniraca pridružio se partizanima u novoosnovanoj "Molatskoj floti oružanih brodova".¹³⁷

Drugi veći koncentracijski logor na području Dalmacije utemeljen je na otoku Zlarinu. Razlog njegova osnivanja tijesno je povezan s naredbom zapovjednika XVIII. armijskog korpusa generala Umberta Spiga, kojom se naređuje da se na području Šibenika, Trogira, Drniša i njihove okolice iseli čitavo muško stanovništvo starije od 15 godina.¹³⁸ Sama ideja osnivanja logora na Zlarinu bila je aktualna još od ožujka 1942. godine. Već tada su talijanske vlasti tražile mjesto na otoku gdje bi se internirali "politički internirci i njihove obitelji", no lokalitet Oštrica, kojeg je predložilo posebno vojno povjerenstvo, nije prihvaćen zato što se talijanski općinski povjerenik

¹³² Zlatko Begonja, "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.: zbornik radova / Znanstveni skup, Zagreb, 12. svibnja 2009.*, (ur.) Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010., 100.

¹³³ Isto, 109.

¹³⁴ Isto, 100.

¹³⁵ Isto, 109.

¹³⁶ Isto, 109.

¹³⁷ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 257.

¹³⁸ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 654.

u Zlarinu nije usuglasio s tim prijedlogom, dajući obrazloženje da bi "ustanovljenjem jednoga koncentracijskog logora na tako zgodnom i higijenski prikladnom mjestu Zlarina [...] bili nagrađeni elementi protivni režimu".¹³⁹ Stoga je logor osnovan tek godinu dana kasnije, 25. ožujka 1943., odnosno četiri dana nakon započetog *rastrellamenta* divizija "Eugenio di Savoia" i "Bergamo" na području Dalmatinske zagore te Šibenskog primorja.¹⁴⁰ Zlarinski koncentracijski logor je bio pod ingerencijom XVIII. armijskog korpusa, a dužnost upravitelja je u prvo vrijeme obnašao zapovjednik 173. odjela kraljevskih karabinjera divizije "Eugenio di Savoia", nakon čega ga je naslijedio potpukovnik Umberto Ransava iz divizije "Bergamo".¹⁴¹ Logor je bio smješten na pustom i krševitom rtu Marin gdje nije bilo nikakve nastambe, pa su internirci po dolasku sami morali podignuti vojne šatore. Prostor logora bio je opasan bodljikavom žicom, a nadzor nad internircima vršilo je 120 vojnika i oko 20 karabinjera. Unutar logorskog kompleksa na Zlarinu postojao je i manji dio, dobro ograđen, namijenjen za taoce. Taj dio nazivao se "logor izoliranih", a taoци koji su se u njemu nalazili bili bi ubijani u slučaju partizanskih akcija u Dalmaciji.¹⁴² Prvi internirci došli su na otok istog dana kada je logor utemeljen, a već potkraj travnja u njemu se nalazilo 1645 zatočenih osoba.¹⁴³ Sveukupno je kroz zlarinski logor prošlo oko 2 500 osoba.¹⁴⁴ Uvjeti života interniraca bili su standardno loši, kao i u drugim talijanskim logorima "paralelne" internacije. U vojnim šatorima bilo je natiskano do 20 interniraca kojima je manjkalo slame i pokrivača. Prehrambene prilike bile su očajne. Dnevno se dobivalo po 11 dag lošeg kruha, litra i pol tople vode s kupusom i bez začina te nadomjestak za kavu koji je, prema iskazima interniraca, često bio pripremljen na morskoj vodi.¹⁴⁵ Stoga nije nikakvo čudo što su internirci jeli sve čega su se domogli, od otpadaka do raznog bilja unutar logora. Žeđ je bila još nepodnošljivija od gladi zato što su internirci dobivali manje od litre vode dnevno. Uvjeti

¹³⁹ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 266.

¹⁴⁰ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 654.

¹⁴¹ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 325.

¹⁴² Vladimir Alavanja, *Talijanski koncentracijski logori u sjevernoj Dalmaciji*, Zadar: Narodni muzej, Muzej grada Zadra, 2003., 8.

¹⁴³ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 654.

¹⁴⁴ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 143.

¹⁴⁵ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 267.

logoraša malo su se poboljšali kad im je bilo dopušteno primiti pakete koje im je slala rodbina. Uobičajeno, logorsko osoblje često je kralo pakete ili dio njihova sadržaja. Ukradene potrepštine zatim su se prodavale internircima po vrlo visokim cijenama, a logoraši su novca imali samo ako bi ga rodbina uspjela dobro sakriti unutar paketa.¹⁴⁶ Higijenski uvjeti bili su ispod svakog standarda. Fašistička uprava nije provodila nikakve higijenske mjere, a prvi mjesec funkcioniranja logora internirci se nisu mogli čak ni okupati ili oprati odjeću pa su izbile epidemije bolesti kao logična posljedica takvih nehumanih uvjeta. Najčešće bolesti u zlarinskom logoru bile su kožne bolesti i dizenterija. Liječničku službu u logoru obnašao je talijanski vojni liječnik, kojeg je 25. svibnja zamijenio zlarinski opći liječnik, no obojica su bila bespomoćna u sprječavanju epidemija. Najviše što su mogli napraviti bilo je slanje oboljelih u šibensku bolnicu gdje su u periodu od 21. travnja do 15. lipnja, od 153 poslane osobe, njih dvadeset i šestorica umrla.¹⁴⁷ Za obavljanje nužde logoraši su morali čekati satima u redu zato što su postojale samo dvije septičke jame, dok su ih istovremeno karabinjeri maltretirali. Zanimljiva je u tom smislu opservacija Narcise Lengel-Krizman koja navodi kako "gotovo da nije bilo ni jednog logoraša koji nije barem jednom osjetio na svom tijelu udarce batina ili željeznih šipki, koje su karabinjeri u vrijeme svog dežuranja nosili uza se. Logoraše se neprestano tuklo bez ikakva obzira i, što je najvažnije, bez ikakva razloga".¹⁴⁸ S obzirom na to da u talijanskim logorima fizičko zlostavljanje interniraca nije bila praksa, već se radilo o pojedinačnim ispadima ili kaznama za prekršaje, ovu tvrdnju treba uzeti s oprezom, ali i ostaviti otvorenom mogućnost da je zlarinski logor bio iznimka po tom pitanju. Što se tiče taoca u zlarinskom koncentracijskom logoru, njihovi uvjeti bili su još gori. Sveukupno su bila osamnaestorica, a od njih su sedmorica odvedena na kopno blizu Šibenika i tamo su strijeljani.¹⁴⁹ Kako je zlarinski logor zamišljen kao kratkotrajni, tranzitni, djelovao je samo do sredine lipnja pa su svi oni teže oboljeli i vrlo iscrpljeni puštani kućama. Međutim, čak dvije trećine interniraca, za koje su zapovjedništva divizija "Bergamo" i "Eugenio di Savoia" donijele odluku da su zdravi, bilo je transportirano u logore na Apeninskom poluotoku.¹⁵⁰ Koncentracijski logor na Zlarinu zatvoren je 15. lipnja 1943., a posljednjih 1 000 interniraca poslano je tog datuma brodom "Triglav" u Rijeku, odakle

¹⁴⁶ Isto, 267.

¹⁴⁷ Isto, 268.

¹⁴⁸ Isto, 267.

¹⁴⁹ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 325.

¹⁵⁰ Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 268.

ih je većina prebačena u logore Renicci pokraj Arezza, Chiesanuovu blizu Padove i Visco kraj Udina.¹⁵¹ Podaci o smrtnosti u zlarinskom koncentracijskom logoru variraju. Tako Zdravko Dizdar, Josip Grbelja i Narcisa Lengel-Krizman navode brojku od 26 umrlih i 7 strijeljanih, dok Carlo Spartaco Capogreco piše da je "službeno zabilježeno 'samo' šezdesetak umrlih".¹⁵²

Na anektiranom dijelu Boke kotorske i njezine okolice, odnosno području koje je sačinjavalo Kotorsku pokrajinu, Talijani su uspostavili koncentracijske logore na Mamuli i Prevlaci. Logori su osnovani 30. ožujka 1942. po naredbi VI. armijskog korpusa.¹⁵³ Koncentracijski logor na Prevlaci bio je pod zapovjedništvom divizije "Messina", a logor na Mamuli pod komandom divizije "Emilia". Međutim, bez obzira na to što su logori bili pod različitim zapovjedništvima, od početka su činili jedinstveni sustav koji je bio pod upravom VI. armijskog korpusa. Ipak, u rujnu 1942. godine, VI. armijski korpus ujedinio je uprave oba zapovjedništva u "zapovjedništvo koncentracijskih logora za političke internirce" pa su od tada i logor na Prevlaci i logor na Mamuli bili pod upravom zapovjednika 120. pješачkog puka divizije "Emilia".¹⁵⁴ Na tom položaju izmijenili su se pukovnici P. Pasquini, P. Rivara i G. Prolaran.¹⁵⁵ Logor na Prevlaci služio je za prihvata civila oba spola, svih dobnih skupina, kojima nije utvrđena konkretna krivica, ali su internirani iz razloga javne sigurnosti.¹⁵⁶ Stoga bi svi internirci najprije bili dovedeni na Prevlaku, gdje su ostali ako su fašističke vlasti procijenile da se radi o bezazlenijim slučajevima, a ako im je utvrđena kakva krivica iz Prevlake bi bili poslani u logor na Mamulu. Shodno tome, u logoru na Mamuli bili su teži uvjeti života te je uz to određen broj

¹⁵¹ Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 143-144.

¹⁵² Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 325; Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 654-655; Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004., 143; Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983., 268.

¹⁵³ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 390.

¹⁵⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 322.

¹⁵⁵ Isto, 322.

¹⁵⁶ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 390.

logoraša proglašen taocima. Nakon što su internirci bili prebačeni na Mamulu, mogli su biti upućeni natrag u logor na Prevlaci jedino ako se ustanovilo da su teško bolesni, vrlo iscrpljeni ili ako su dobili "preporuku" kotorskog prefekta ili zapovjednika divizije.¹⁵⁷ S obzirom na to da je VI. talijanski armijski korpus bio vojno nadležan za anektirano i okupirano područje južne Dalmacije te Boke kotorske i njezine okolice, internirane osobe su bile s tog područja. Po dolasku u logor lišeni su svih korisnih predmeta i novca. U logoru na Prevlaci internirci su bili smješteni u vojnoj utvrdi koja je pripadala jugoslavenskoj vojsci te su živjeli u betonskim barakama koje su ranije služile kao spavaonice jugoslavenskih vojnika.¹⁵⁸ Osim u barakama, internirci su u logoru na Prevlaci bili smješteni i u velikom paviljonu koji je bio podijeljen na puno manjih sobica u koje se natiskalo i do 12 interniraca. Kako je broj interniraca uvelike premašivao smještajne mogućnosti logora na Prevlaci, mnogi logoraši nisu spavali na krevetima na kat, nego na hladnom podu uz malo slame. Ipak, za razliku od logora na Mamuli, logoraši na Prevlaci imali su više vode na raspolaganju, toplije barake i električno osvjetljenje.¹⁵⁹ Logor na Prevlaci bio je ograđen bodljikavom žicom, a nadzor u njemu su vršili vojnici koji su bili stacionirani na tom području i prije nego je logor osnovan. Nadalje, bio je podijeljen na četiri odjela, odnosno muški i ženski odjel namijenjen internircima iz Kotorske pokrajine te odjele za internirce iz Nezavisne Države Hrvatske, koji su također bili razdvojeni po spolu.¹⁶⁰ Svaki odjel imao je zasebnu kuhinju, a dijelili su prostor za dezinfekciju i bolnički odjel kojem je na čelu bio liječnik Aldo Julio.¹⁶¹ Ako su internirci u logorima na Prevlaci i Mamuli teže oboljeli, bili bi prebačeni u bolnicu u Meljinama ili pušteni na slobodu. Logoraši na Prevlaci bili su više puta dnevno primorani na prozivke, a ostatak vremena mogli su se slobodno kretati unutar žicom ograđenog prostora. Za održavanje higijene na raspolaganju su im bili nužnici i umivaonici. Što se tiče logora na Mamuli, on je bio smješten u utvrđenju koje je datiralo još iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. Nadzor nad tim logorom vršilo je oko 15 časnika i 40 vojnika, zato što se radi o otoku pa nije postojala velika opasnost od bijega. Ipak, u srpnju 1942. straža je još malo

¹⁵⁷ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 322.

¹⁵⁸ Isto, 323.

¹⁵⁹ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 391.

¹⁶⁰ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 323.

¹⁶¹ Isto, 323.

pojačana. U lijevom krilu zgrade logora bili su smješteni internirci s vojno okupiranih područja pod upravom Nezavisne Države Hrvatske, dok su u desnom krilu bili internirci s područja koja je Kraljevina Italija anektirala.¹⁶² Oba krila imala su po sedam malih prostorija, a u svakoj je bilo nagurano i do 60 osoba.¹⁶³ Ti prostori bili su veoma slabo osvijetljeni, a podovi na kojima su internirci spavali vlažni. Tek su krajem 1942. postavljen kreveti na kat pa su se uvjeti malo poboljšali. Zbog malenih prozora zimi je u utvrdi bilo jako hladno, a ljeti užasno sparno. U prvo vrijeme na Mamulu su bile internirane i žene, koje su bile smještene u središnji dio tvrđave zvan "rupa", no u lipnju 1942. otpremljene su na Prevlaku te su tada u "rupu" bili smješteni internirci koji su se nalazili pod istragom ratnog suda.¹⁶⁴ U "rupi" su se nalazile tri prostorije za logoraše i bolnička soba. Higijenske prilike bile su vrlo skromne. Internirci se nisu mogli tuširati, a nije postojao ni prostor za dezinfekciju. Nužda se vršila u kiblama koje su se nalazile unutar prostorija u kojima su internirci prebivali.¹⁶⁵ U koncentracijskim logorima na Prevlaci i Mamuli logorašima je manjkalo hrane i vode što je bila zajednička sastavnica svih talijanskih logora "paralelne" internacije. Međutim, za razliku od prakse u drugim logorima na anektiranom jugoslavenskom teritoriju, divizija "Emilia" redovito je internircima isporučivala pakete s hranom koje je rodbina slala pa je u oba logora sveukupno dostavljeno od kolovoza 1942. do zatvaranja preko 10 000 paketa.¹⁶⁶ To je bilo od velike pomoći internircima koji su mogli primiti takav paket. U kojoj mjeri su paketi s hranom pomagali zatočenim osobama može se vidjeti usporedbom interniraca s anektiranog područja s onima interniranim na vojno okupiranom području Nezavisne Države Hrvatske, koji nisu mogli primiti pakete, uslijed čega ih je dvjestotinjak umrlo od gladi.¹⁶⁷ Sveukupan broj interniranih i smrtno stradalih u oba logora nije točno definiran. Carlo Spartaco Capogreco navodi da su na Mamuli 30. listopada 1942.

¹⁶² Isto, 323.

¹⁶³ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 391.

¹⁶⁴ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 322-323.

¹⁶⁵ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 391.

¹⁶⁶ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 324.

¹⁶⁷ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 655.

sveukupno bile 493 osobe, dva mjeseca kasnije njih 540, a podatci za čitavu 1943. godinu nisu mu uopće poznati.¹⁶⁸ Ankica i Josip Pečarić navode kako je na Mamuli gotovo uvijek bilo oko 500 logoraša te navode da je u studenom 1942. tamo bilo 560 osoba, od kojih je vojna vlast uputila 380 njih, a civilna vlast ostalih 180 osoba.¹⁶⁹ Naravno, treba imati na umu da su zatvorenici često bili prebacivani u logore na Apeninskom poluotoku pa to otežava prilikom točnog utvrđivanja broja interniranih. Isto vrijedi i za logor na Prevlaci, za kojeg Capogreco raspolaže sljedećim brojkama: krajem prosinca 1942. tamo je bilo zatočeno 640 ljudi, 1. veljače naredne godine njih 497, 15. travnja 1943. u logoru je bilo 283 zatvorenika da bi se njihov broj 1. lipnja opet povećao na 435 osoba.¹⁷⁰ Zdravko Dizdar sveukupni broj interniraca u logoru na Prevlaci procjenjuje na nekoliko tisuća osoba, a u logoru na Mamuli tvrdi da je bilo internirano oko 1 000 osoba.¹⁷¹ Broj umrlih u oba logora, uključivši i pogubljene taoce na području logora Prevlaka i u obližnjem mjestu Kameno, procjenjuje se na petstotinjak osoba.¹⁷² Logor na Prevlaci zatvoren je 30. lipnja 1943., a mjesec dana ranije su iz logora pušteni hrvatski internirci s područja Nezavisne Države Hrvatske.¹⁷³ Nakon toga je iz logora transportirano preko 430 bivših jugoslavenskih vojnika crnogorske nacionalnosti u logor Visco blizu Udina. Posljednji internirci koji su ostali u logoru, prebačeni su na datum zatvaranja koncentracijskog logora na Prevlaci u tvrđavu Lovrijenac u Dubrovniku.¹⁷⁴ Logor na Mamuli funkcionirao je do kapitulacije Kraljevine Italije.

¹⁶⁸ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 324.

¹⁶⁹ Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 391-392.

¹⁷⁰ Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 324.

¹⁷¹ Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001., 655.

¹⁷² Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006., 324.

¹⁷³ Isto, 324.

¹⁷⁴ Isto, 324.

3. Zaključak

U talijanske koncentracijske logore interniran je velik broj civila s jugoslavenskog područja. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača objavila je 1946. godine brojku od 149 488 interniranih jugoslavenskih civila, no čini se da je ta brojka osjetno manja te se u recentnije vrijeme navodi da je talijanska internacija zahvatila 109 437 ljudi s anektiranog i okupiranog teritorija Kraljevine Jugoslavije.¹⁷⁵ Cifru treba uzeti s oprezom zato što su, samo u ovom radu, iznesene veoma oprečne brojke za pojedine logore pa smatram da je teško dati ovako preciznu sveukupnu sintezu. Isto tako, mislim da bi se do potpune cifre trebalo doći metodom indukcije, odnosno preostaje još puno posla za znanstvenike da utvrde broj interniranih u svakom pojedinom logoru kako bi preciznije baratali ukupnim brojkama. Ista stvar vrijedi i za internirce koji su umrli od posljedica uzrokovanih logorskim životom. U tom su smislu logori na anektiranom jugoslavenskom području značajni jer velik dio ukupne brojke otpada upravo na njih. Posebno ističem ova dva brojčana problema zato što se van znanstvenih okvira najčešće gledaju brojke i one puno toga determiniraju u percepciji tema kao što su logori. Smatram da je to pogrešan pristup, osim ako je u znanstvenom interesu, zato što manipulacija brojkama najčešće završi omalovažavanjem žrtava, bilo prenapuhavanjem ili umanjivanjem njihova broja. Stoga držim da je važnije obratiti pažnju na procese i motive koji su vezani uz koncentracijske logore te ih kontekstualizirati kako bi se bolje razumjela njihova narav, što je talijanski znanstvenik Carlo Spartaco Capogreco učinio na zavidnoj razini. Što se tiče koncentracijskih logora "paralelne" internacije, bitnije je ustanoviti da su pokrenuti motivom etničkog čišćenja te da su uvjeti u njima vodili u sigurnu smrt. Iz tog razloga, relevantnijim pitanjem, od onoga koliko je ljudi umrlo od posljedica takvog života, smatram koliko bi još ljudi umrlo da je Kraljevina Italija kapitulirala mjesec, dva ili godinu dana kasnije, odnosno što bi se dogodilo u slučaju da se fašistička Italija našla na pobjedničkoj strani? Kako u ovom radu osobno nisam baratao primarnim izvorima, navodio sam one informacije koji su mi se komparativnim pristupom činile najvjerodostojnijima te su one navedene u bilješkama kako bi se lakše moglo orijentirati prilikom sljedećih istraživanja. Nažalost, moram primijetiti da literatura o talijanskim koncentracijskim logorima nije opsežna, a da stvar bude gora, u nekim radovima

¹⁷⁵ Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001., 212.

navode se kriva imena, datumi, podatci, teze i slično. Štoviše, ponekad uz takve informacije ne stoje bilješke odakle su preuzete, a u nekoliko slučajeva sam naišao i na bilješke koje ne vode k traženom podatku. Takvi previdi, unatoč znanstvenom aparatu i recenzijama, mogu biti posljedica nesmotrenosti, ali tako uvelike djeluju tendenciozno pa to onda najviše šteti znanosti i opstruira precizniju sliku o naravi talijanskih koncentracijskih logora.

4. Popis literature

Vladimir Alavanja, *Talijanski koncentracijski logori u sjevernoj Dalmaciji*, Zadar: Narodni muzej, Muzej grada Zadra, 2003.

Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, Zagreb: Disput, 2015.

Josip Bašić-Bepo, *Molat u Drugom svjetskom ratu: 1941.-1945.: tragovima događaja*, Zadar: Hrvatska udruga logoraša antifašista u talijanskom koncentracijskom logoru Molat, 2008.

Zlatko Begonja, "Proturječja u svezi s brojem žrtava fašističkog koncentracijskog logora na otoku Molatu", u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.: zbornik radova / Znanstveni skup, Zagreb, 12. svibnja 2009.*, (ur.) Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2010.

Carlo Spartaco Capogreco, *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940.-1943.)*, Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.

Carlo Spartaco Capogreco, *Renicci: un campo di concentramento in riva al Tevere*, Cosenza: Fondazione Ferramonti, 1998.

Carlo Spartaco Capogreco, "Una storia rimossa dell'Italia fascista. L'internamente dei civili jugoslavi (1941-1943)", u: *Studi Storici*, br. 1, 2001.

Mišo Deverić, Ivan Fumić, *Hrvatska u logorima: 1941.-1945.*, Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2008.

Zdravko Dizdar, "Talijanska politika prema hrvatskim prostorima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.

Darko Dukovski, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918. - 1947.)*, Zagreb: Leykam international, 2010.

Antun Giron, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu*, Rijeka: "Adamić", 2004.

Metka Gombač, "I bambini sloveni nei campi di concentramento italiani (1942-1943)", u: *Deportate, Esuli e Profughe*, br. 3, 2005.

Josip Grbelja, *Talijanski genocid u Dalmaciji: konclogor Molat*, Zagreb: Udruga logoraša antifašista u talijanskom Koncentracijskom logoru Molat, 2004.

Mladen Grgurić, *Talijanski koncentracioni logori u Hrvatskom primorju, 1941.-1943. = I campi di concentramento italiani nel litorale croato, 1941-1943*, Rijeka: Udruga antifašističkih boraca i antifašista grada Rijeke: Muzej grada Rijeke, 2005. (Rijeka: Zambelli)

Vladimir Isaić, *Put prognanih: od Mostara do Raba: 1942.-1943.*, Rijeka: "Adamić", 2003.

Herman Janež, *Koncentracijsko taborišče = Koncentracioni logor Kampor na otoku Rabu: 1942-1943.*, Ljubljana: Taboriščni odbor Rab-Gonars pri Koordinacijskem odboru vojnega nasilja ZZB NOB Slovenije, 2008.

Ivan Kovačić, *Kampor 1942-1943: Hrvati, Slovenci i Židovi u koncentracijskom logoru Kampor na otoku Rabu*, Rijeka: "Adamić", 1998.

Jure Krišto, "Postupci Talijana prema Hrvatima od 1941. do 1943. prema crkvenim vrelima", u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.

Narcisa Lengel-Krizman, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", u: *Povijesni prilozi*, br. 2, 1983.

Ivan Malnar, *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942.-1943.*, Rijeka: "Adamić"; Čabar: Matica hrvatska, 2003.

Slavko Malnar, *Čabarske žrtve fašizma*, Čabar: SDP Čabar: UABA Čabar: Matica hrvatska, Ogranak, 2009.

Paul Mojzes, *Balkan Genocides: Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*, Plymouth: Rowman & Littlefield, 2011.

Ankica Pečarić, Josip Pečarić, "Položaj Hrvata u Boki kotorskoj za vrijeme talijanske okupacije 1941.-1943."; u: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.): zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, (ur.) Marino Manin, Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Društvo Egzodus istarskih Hrvata, 2001.

Cleonice Pignedoli, "Gli internati slavi a Castelnuovo ne' Monti", u: *Ricerche Storiche*, br. 102, 2006.

Mihael Sobolevski, "Talijanski koncentracioni logor u Lovranu 1941.-1943. godine", u: *Liburnijske teme*, Opatija, Katedra Čakavskog sabora Opatija i Turističko društvo Lovran, 1987.

Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.: okupacija i kolaboracija*, Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2010.

James Walston, "History and Memory of the Italian Concentration Camps", u: *The Historical Journal*, br. 1, 1997.